

הקדמה

זאב שטרנהל הוא פרופסור אמריטוס במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים, חתן פרס ישראל לחקר מדע המדינה וחבר באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

זאב שטרנהל נולד ב־1935 בעיר פשמישל שבפולין. כילד במלחמת העולם השנייה איבד את בני משפחתו; אביו נפטר ואמו ואחותו נרצחו בידי הנאצים. הוא הסתתר מהנאצים עם דודיו בעיר לבוב במסווה של נער קתולי, אימץ למשך כמה שנים זהות נוצרית ואף הוטבל לנצרות. לימים העיד שהמלחמה, שבה 'איבד את עולמו', השפיעה על נושא מחקריו.

לאחר תום המלחמה, ב־1946, הועבר שטרנהל על ידי הצלב האדום לעיר אבניון שבצרפת. הוא התגורר אצל דודיו, מחק את זהותו הפולנית-נוצרית והשתלב היטב בסביבה החדשה.

למרות השתלבותו המוצלחת בצרפת, הרגיש שטרנהל זר לסביבתו, ולכן החליט כנער לעלות לישראל, שאליה הגיע בגפו ב־1951.

את שירותו הסדיר עשה כקצין בחטיבת גולני ואף לקח חלק במבצע קדש; כקצין שריון במילואים השתתף במלחמת ששת הימים, במלחמת יום כיפור ובמלחמת לבנון הראשונה.

לאחר שלמד לשני תארים באוניברסיטה העברית בירושלים – תואר ראשון במדע המדינה והיסטוריה ותואר שני במדע המדינה – יצא לצרפת והשלים דוקטורט במכון הלאומי למדע המדינה בפריז. עבודת הדוקטור שכתב עסקה ברעיונותיו החברתיים והפוליטיים של מוריס באברס (Barrès), סופר, אבי הרומן הפוליטי הצרפתי, פובליציסט ופוליטיקאי צרפתי-לאומן ששימש אחד הדוברים העיקריים נגד אלפרד דרייפוס בתקופה שהתרחשה הפרשה המפורסמת.

לאחר שסיים את עבודת הדוקטור חזר שטרנהל לישראל. ב־1969 מונה למרצה במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית. מאז הספיק לשמש, בין השאר, ראש המחלקה למדע המדינה ומנהל המכון למחקר חברתי על שם לוי אשכול. ב־1982 מונה לפרופסור מן המניין ובשנת 2003 פרש לגמלאות.

במהלך השנים שימש שטרנהל חבר מערכת ועורך של כתבי עת אקדמיים שונים, בהם *History and Memory* ו-*Journal of Political Ideologies*. כמו כן שימש שטרנהל פרופסור אורח ועמית מחקר באוניברסיטאות שונות באירופה ובארצות הברית.

פעילותו האקדמית הענפה זיכתה אותו בתוארי כבוד ובפרסים שונים בארץ ובעולם, בהם תוארי כבוד מממשלת צרפת, פרס ישראל לחקר מדע המדינה לשנת 2008, פרס מפעל חיים מטעם האגודה הישראלית למדע המדינה ותארים נוספים. בשנת 2010 נבחר שטרנהל לחבר האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

שטרנהל נמנה כבר עשרות שנים עם חוגי השמאל הישראלי. לאחר המהפך בשנת 1977 הקים עם אנשי אקדמיה נוספים את 'חוג 77', קבוצה פוליטית שהצטרפה למפלגת העבודה על מנת לנסות ולהסיט אותה, מבחינה אידאולוגית, לכיוון של "תיקון חברה". חברי הקבוצה דגלו בעמדות יוניות בתחום המדיני ובעמדות סוציאליסטיות בתחום הכלכלי-חברתי.

כפובליציסט ותיק בהארץ עורר שטרנהל לא פעם מחלוקות בהתבטאויותיו. בשנת 2008 אף נעשה ניסיון לפגוע בו כשמטען צד שהונח ליד דלת ביתו התפוצץ. שטרנהל נפצע קל.

שטרנהל, המצוי היטב בנבכי התרבות האירופית, פרסם את מרבית מחקריו בשפה הצרפתית. הספרים תורגמו לכמה שפות, כולל עברית. מחקריו מתמקדים בחקר המחשבה המדינית בעידן המודרני, עוסקים במקורות הרעיוניים של הפשיזם ובהתפתחותו ומנסים לבאר את קריסת הסדר הליברלי והדמוקרטי באירופה במחצית הראשונה של המאה העשרים.

שטרנהל רואה בפשיזם אידאולוגיה מגובשת כלל-אירופית, ולא רק תוצר היסטורי של מלחמת העולם הראשונה. הוא חידש בכך שהגדיר את הפשיזם כ'ימין מהפכני' וטען שהשורשים הרעיוניים של הפשיזם האירופי נוצרו בצרפת כבר בשלהי המאה התשע עשרה, עוד קודם לכינונו של המשטר הפשיסטי באיטליה.

את שורשיו ההיסטוריים-רעיוניים של הפשיזם מזהה שטרנהל ב'אנטי-נאורות' שהתפתחה כתגובה וכשלילה של ה'נאורות'. ה'אנטי-נאורות' שוללת את ערכי ה'נאורות' הליברליים-אוניברסליים, מקדשת את ייחודיות הלאום ומציבה את האומה כערך עליון. בניגוד להגדרה המקובלת של ה'אנטי-נאורות' כ'אנטי-מודרניות', מגדיר שטרנהל את ה'אנטי-נאורות' כ'מודרניות שנייה' המתפתחת במקביל ל'מודרניות הראשונה' של ה'נאורות'. באופן מעניין, שטרנהל מזהה את הפוסט-מודרניזם כגלגול עכשווי של ה'מודרניות השנייה'.

ספרו היחיד שנכתב בעברית, בנין אומה או תיקון חברה, עוסק באידאולוגיה ובמעש של תנועת העבודה בתקופת היישוב ולאחר קום המדינה. בספר טוען שטרנהל שתנועת העבודה הארץ ישראלית מעולם לא ניסתה 'לתקן חברה', קרי ליצור חברה שוויונית הדואגת לרווחת הפרט מתוך הכרה אידאולוגית 'סוציאל-דמוקרטית' בזכויותיו. תנועת העבודה, שמניע אותה אידאולוגית 'סוציאליזם לאומי', הציבה לעצמה את המטרה של 'בניין אומה'. היא השתמשה בסוציאליזם כמיתוס מגייס שקהה ברגע שהתייטר הצורך בקיומו.

ככל הנושאים הללו נוגע שטרנהל בריאיון המרתק המובא כאן, שנע בין מחקריו לחייו הפרטיים: בהתפתחותה ובפועלה של התנועה הציונית על רקע השיח הלאומי והאירועים באירופה במהלך המאה התשע עשרה ובסופה, ב'בניין האומה' בהתאם לאידאולוגיה ולמעש של תנועת העבודה בעבר, בפעילותו ב'חוג 77', במצבה של מפלגת העבודה בהווה, בהיעדר 'תיקון החברה' מקום המדינה ועד היום ובמשמעויות החברתיות והפוליטיות הנובעות מכך, בסוגיית קיומו או היעדרו של פשיזם בישראל, בשאלות האקטואליות הנוגעות לסכסוך עם הפלסטינים מתוך התייחסות למלחמת תש"ח ולתוצאותיה, בשואה ובדיון הציבורי המתנהל סביבה ובמצב האקדמיה בכלל ומרעי הרוח בפרט.

דומה כי אין מתאים מהריאיון המגוון עם שטרנהל, על שלל ניתוחיו האקדמיים, חוויותיו האישיות ודעותיו בענייני דיומא, לשמש כפתח לגיליון השלישי של כתב העת ישראלים.

שיחה עם פרופ' זאב שטרנהל¹

אמיר פלג, וויאן חפיף דיגמי וליאור לביד

אמיר: נפתח בציונות, נושא מרכזי שכתב העת עוסק בו. מעניין אותנו לשמוע מה עמדתך לגבי המושג הזה: האם חל בו שינוי? האם הוא עדיין תקף? האם עדיין אפשר היום לדבר על ציונות או אולי למעשה אפשר לקרוא לזה ישראליות? כלומר משהו שונה, שהוא גלגול של הציונות, או כמו שבן-גוריון אמר, הציונות היתה אז מהפכנית, אבל ברגע שקמה המדינה, הציונות למעשה הפכה מיותרת, כי כבר קיימת המדינה שהיתה מטרת הציונות.

ליאור: בקריאת הספר בנין אומה או תיקון חברה?² מתקבל הרושם שאתה קצת מגמד את הציונות. אתה מרבה להשוות אותה לתנועות לאומיות אחרות ואתה קצת מגמד את הייחודיות שלה פה ושם.

שטרנהל: נתחיל מהציונות בפרספקטיבה משווה עם תנועות לאומיות אחרות. בראש ובראשונה אני מציע להשתמש בציונות כמושג ניטרלי: הציונות כתנועה הלאומית היהודית. אם אתה אומר 'תנועה לאומית יהודית', אז אתה מייחס לציונות את אותן התכונות שיש לתנועות לאומיות אחרות וכך צריך לבחון את זה. מתי הציונות מופיעה? היא מופיעה בעשור האחרון של המאה התשע עשרה, שהיא תקופה אקוטית בהיסטוריה האירופית, ועל כך צריך לעמוד אם רוצים להבין באמת את מהותה ואת התפתחותה. היהודים כמְטְרִיה, כחומר סוציולוגי, כקהילה תרבותית, היו קיימים ב־1890 כמו ב־1870 או מאה שנה קודם לכן, אלא שבעשור האחרון של המאה התשע עשרה התהווה מצב חדש. אולם על מנת להבין את המציאות החדשה צריך לחזור לסוף המאה השמונה עשרה, לאמנציפציה.

1 הריאיון התקיים ב-9 בינואר 2011.

2 זאב שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה? – לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית 1904–1940, עם עובד, תל אביב 1995.

אף על פי שזו תופעה שאינה נוגעת למזרח אירופה, שם חי רובו המכריע של העם היהודי, כפי שהיא נוגעת למערב אירופה, האמנציפציה היתה מהפכה אדירה. מהפכה זו בחיי העם היהודי היתה השלכה של המהפכה האינטלקטואלית של המאה השמונה עשרה, שהיוותה את הבסיס למהפכה הפוליטית והחברתית של המהפכה הצרפתית. האמנציפציה התאפשרה כי הנאורות המציאה הגדרה חדשה של אומה, שאנו מוצאים באנציקלופדיה של דידרו (Diderot) ודלמברט (d'Alembert), בתחילת המחצית השנייה של המאה השמונה עשרה: האומה מוגדרת כמכלול של אנשים שחיים בשטח מסוים, בגבולות נתונים, ונשמעים לאותו שלטון. נקודה סופית. שום דבר אחר. אין מילה אחת על תרבות, על היסטוריה, על לשון: ההגדרה היא הגדרה פוליטית-משפטית. על הבסיס הזה שוחררו היהודים וגם העבדים השחורים בקריביים. הם שוחררו יחד עם היהודים על בסיס זה, שמשמעותו שכל בני האדם שחיים באותה מדינה הם אזרחים חופשיים ושווי זכויות. אולם התפיסה הפוליטית והמשפטית הזאת לא החזיקה מעמד אחרי השנים הראשונות של המהפכה הצרפתית. היא נשטפה על ידי ההתקוממות נגד הנאורות, שהיא הבסיס למה שאני קורא המודרניות השנייה, זו המבוססת על קדימות ההיסטוריה ביחס לתבונה, על קדימות התרבות ביחס לפוליטיקה. מודרניות שנייה זו היא תגובה למודרניות של הנאורות, זו שעמודי התווך שלה היו רציונליזם ואוניברסליזם. הוגי הדעות הגדולים שלה היו ויקו (Vico) באיטליה, ברק (Burke) באנגליה והרדר (Herder) בגרמניה. התפיסה ההרדריאנית של הלאום, למעשה הברקיאנית וההרדריאנית של הלאום, היא תפיסה תרבותית והיסטורית, והיא יכולה להתגלגל גם לתפיסה אתנית. האומה נתפסת כגוף חי: היחס בין היחיד לאומה הוא כיחס בין ענף של עץ לעץ עצמו. לענף אין קיום ללא העץ. לעומת זאת, התפיסה הרציונליסטית, האוניברסליסטית, מבוססת על עקרון הזכויות הטבעיות, על קיומו של מצב טבע ראשוני. על מנת להוכיח את קדימות היחיד לחברה השקיעו הוגי הדעות של אסכולת משפט הטבע – מהובס (Hobbes), דרך לוק (Locke) ועד רוסו (Rousseau) – מאמץ עצום. הם ביקשו להראות שהחברה קיימת כדי לממש את זכויותיו של היחיד, שהן זכויות שהוא מביא ממצב הטבע ומתוך כך הן שייכות לו ולו בלבד. כמובן, כל האלגוריה הזאת וכל הקונסטרוקציה הלוגית הזאת, שכולם ידעו שהיא לוגית ולא היסטורית – תפקידן היה לבסס את האוטונומיה של היחיד. מדוע אני עומד על כך? משום שרק על הבסיס הזה יכלה להתקיים תפיסה ליברלית של הלאום.

אולם ההגדרה של האנציקלופדיה לא שיקפה מציאות סוציולוגית או תרבותית אלא את הרצוי, את השאיפה ואת המאמץ הגדול שהושקע במאה

השמונה עשרה כדי לשחרר את האדם מכבלי ההיסטוריה והתרבות. אכן, מהר מאוד התברר שהאומה מהווה ישות מורכבת הרבה יותר מזו שההגדרה המשפטית והפוליטית של האנציקלופדיה נותנת לה ביטוי. הלאומיות הליברלית איבדה את סיכויה כבר במלחמות נפוליאון, ואם תרצו להיות נדיבים מאוד, תגידו שהסיכוי האחרון של הלאומיות הליברלית אבד סופית במהפכות 1848 קודם כול בגרמניה, אך גם בצרפת לא נחלה הלאומיות הליברלית הצלחה מרשימה, אם כי זה לא בלט מיד כמו בגרמניה. אולם מה שקורה ברור הבא חמור הרבה יותר, כי בסוף המאה התשע עשרה מתברר שהמורדניזציה שכללה לא רק את ההתקדמות הטכנולוגית והמדעית אלא גם את הדמוקרטיזציה במערב אירופה, את זכות הבחירה הכללית לגברים, אינה פועלת לטובת זכויות האדם וחירות היחיד אלא חותרת תחת יסודות הנאורות. המורדניות השנייה היא זו שנבנית מתהליכי ההתקדמות הטכנולוגית וההתקדמות החברתית שנובעת ממנה. מסוף שנות השמונים ותחילת שנות התשעים של המאה התשע עשרה מתברר שאפשר לגייס את הערכים הלאומיים נגד הדמוקרטיה והליברליזם, נגד הערכים הדמוקרטיים ונגד הערכים הליברליים. וערכים ליברליים כוללים את זכויות האדם. תהליכים אלה היוו הפתעה מוחלטת: זה היה משהו שאף אחד לא חשב עליו. לא תלמידי מרקס (Marx), לא ג'ון סטיוארט מיל (Mill), לא הוגי הדעות הליברליים האחרים, כמו ספנסר (Spencer) או ת"ה גרין (Green) או מי שלא יהיה — אף אחד לא חשב שחינוך לידיעת קרוא וכתוב, חינוך עממי חובה וחינם, קיצור יום העבודה תחילה לעשר שעות ואחר כך, בתחילת המאה העשרים, לשמונה שעות, הביטוחים הסוציאליים, לא יפעלו בזכות הדמוקרטיה ובזכות הליברליזם אלא להפך.

ואיך כל זה נוגע לנו? בשתי צורות. קודם כול ברור שבהשוואה לשתי המסורות של הלאומיות שאנחנו מדברים עליהן, העם היהודי אינו מכלול של אזרחים. למושג האזרחות לא היתה בסוף המאה התשע עשרה שום משמעות אצל היהודים שחיו בתוך גבולותיהן של שלוש האימפריות הגדולות. העם היהודי היווה קהילה דתית, היסטורית, תרבותית, לא פוליטית ומשפטית. שנית, הרצל — יש לדעת — לא היה בפרוץ בימי פרשת דרייפוס, אלא בין השנים 1891 ו-1895 אז עוד לא היתה פרשה. היה משפט דרייפוס בשנת 1894 ודרייפוס נמצא אשם, אך לא היתה שום סיבה לחשוב שהמשפט התנהל שלא כדיון.

וויאן: לא כל כך הבנתי למה היהודים לא נחשבים גם בעלי זהות אזרחית. לרוגמה דרייפוס, גם הוא הרגיש שהוא אזרח. יהודים בגרמניה הרגישו שהם אזרחים. מבחינת התחושה שלהם, של היהודים עצמם — מי שחי בגרמניה, מי שגר בצרפת, כל אחד כלפי המקום שבו הוא גר.

שטרנהל: בוודאי, הם ראו עצמם כאזרחים צרפתים ואזרחים גרמנים לכל דבר. אך אני מתכוון לרובו המכריע של העם היהודי שחי במזרח אירופה. שנית, כאשר ליהודי גרמניה וצרפת, אלה ראו את עצמם כאזרחים, אך השאלה היא איך אחרים ראו אותם. אבל המסה הגדולה של היהודים נמצאת במזרח אירופה, ושם למושג האזרחות אין משמעות. היהודים הצרפתים והגרמנים בלי ספק ראו את עצמם כאזרחים צרפתים וגרמנים בני דת משה. לא כולם כמובן, אך כקהילה הם לא ראו את עצמם שייכים לעם אלא לדת. דבר אחד ברור: הם היו אזרחים של מדינות אחרות כי אזרחות יהודית לא יכלה להיות קיימת. אזרחות כזאת הופיעה לראשונה עם הקמת מדינת ישראל. אולם אז עלתה שאלה אחרת: מה עם אותם אזרחי ישראל שאינם יהודים? אני אגיע לזה מיד.

עכשיו, מדוע הסיפור של הרצל בפריז כל כך חשוב? כי הוא עד למשבר הראשון של הדמוקרטיה הליברלית, המשבר הגדול של הדמוקרטיה הליברלית בחברה הליברלית המתקדמת ביותר באירופה. והוא רואה איך — אני מדבר על השנים שלפני פרשת דרייפוס — איך הכוחות החדשים האלה עולים על הסדר הדמוקרטי והליברלי שקיים בצרפת ואיך הם באים לערער את הדמוקרטיה הליברלית בשם האומה. את זה הוא רואה ואת זה הוא מבין. והוא רואה עוד משהו. הוא רואה שהתנועה האנטי־דמוקרטית הזאת, הבולנז'יזם — על שמו של גנרל בולנז'ה (Boulangier) — של סוף שנות השמונים של המאה התשע עשרה, שזוכה להצלחה ניכרת, התנועה הזאת היא גם תעודת הלידה של האנטישמיות. הוא רואה איך פתאום אפשר, מאה שנה אחרי המהפכה הצרפתית, לחלוק על ההישגים הגדולים של הנאורות, שהם, מבחינת היהודים, האמנציפציה.

ליאור: זה 'כשל שוק' של הליברליזם. מגמה שהליברליזם לא צפה שהיא תגיע, כמו שאמרת. העולם הולך בכיוון טוב, ופתאום צומח השיח האתני הזה, ועוד בצרפת — מאיפה זה בא? למה דווקא בצרפת?

אמיר: למה בכלל, אם הליברליזם, הנאורות, הם משהו שטוב יותר לאדם, למה האדם התקומם נגדו?

שטרנהל: זו שאלה מעניינת, שנגיע אליה בהמשך. לפני כן צריך לומר שאנחנו לא מדברים עכשיו על אוסטריה, על בעיית הזהות באוסטריה־הונגריה. הרצל נולד בכודפשט ובא מווינה. את לואגר (Lueger) ואת שנרר (Schönerer) הוא הכיר. ההלם היה כשהוא הבין שאותן תופעות קיימות גם בצרפת, שבצרפת מדברים בשפה כמו זו של לואגר ושל שנרר. זה היה ההלם. המכנה המשותף הזה הוא האנטי־נאורות שמתפתחת בהדרגה במקביל לנאורות, עד שבסוף המאה התשע עשרה היא מתחילה לגבור עליה.

אמיר: האנטי־נאורות צמחה בקרב האליטות שהרגישו שהקרקע נשמטת מתחת לרגליהן, או לאו דווקא?

שטרנהל: לאו דווקא. המעניין הוא שהאנטי־נאורות מתפתחת החל מהמחצית השנייה של המאה השמונה עשרה, אך בסוף המאה התשע עשרה יורדת מרמת התרבות הגבוהה לרָחוב, לתרבות העממית. ואתה רואה איך ספרות, עיתונות, כתבי עת, מתמלאים ביסודות החשיבה האנטי־נאורה, שאליה מתוסף גם הדרוויניזם החברתי. חשיבה על השוני בין בני אדם קיימת כבר במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה: גם מונטסקייה (Montesquieu) וגם וולטר (Voltaire) ידעו שבני אדם שונים זה מזה והם הכירו בזכותם להיות שונים, אך לא חשבו שהמין האנושי מחולק ליחידות בעלות אופי שונה, מנטליות שונה – וגם זכויות שונות. וכאן בדיוק התרומה המקורית של הרדר וברק. ברק חשב שלבני אדם שונים יש זכויות שונות, והרדר חשב שהאומה היא גוף אורגני שיש לו גם מנטליות משלו ואופי משלו. זהו מקור המושג 'אופי לאומי'. כאשר על תפיסת הייחוד הלאומי מתברגים הדרוויניזם החברתי ותורת הגזע המודרנית של גובינו (Gobineau), מתקבלת הסינתזה ההרסנית של המאה העשרים. דרווין וגובינו מופיעים במקביל פחות או יותר בשנות החמישים של המאה התשע עשרה – והסינתזה שעורכים ממשיכים יורדת לרָחוב בסוף אותה מאה.

כאן צריך להבהיר נקודה נוספת. המושג אנטי־נאורות – *Gegen-Aufklärung* – זה מושג של ניטשה (Nietzsche). וזה לא מקרה שניטשה המציא אותו בהקשר של כתיבתו על שופנהאואר (Schopenhauer) והוויכוח שלו עם ואגנר (Wagner). ניטשה אכן הבין שמתפתחת לנגד עיניו תופעה בקנה מידה גדול – תרבותית, אינטלקטואלית, חברתית. המושג *Gegen-Aufklärung* לא קיים בשפות אחרות. לצרפתים יש פרפראזה – הם מדברים על התנגדות לנאורות. באנגלית המושג הזה, *Counter-Enlightenment*, מופיע לראשונה רק בשנות השישים של המאה העשרים באמריקה, אצל פילוסוף אמריקני, פרופסור לפילוסופיה בשם בארט (Barrett), ויליאם בארט, שהיה ידוע בתקופתו בין השאר משום שהיה גם העורך של פרטיזן ריווי (Partisan Review), והוא הביא לאמריקה את האקזיסטנציאליזם. ישעיה ברלין לקח את זה מבארט, ובזכותו הופץ המושג בעולם האנגלו־סקסי בשנות השבעים. ישעיה ברלין היה פופולריזטור גאוני, איש מוכשר ומשכיל, אבל מקורי הוא לא היה. אז הוא לקח את זה מבארט בלי להזכיר את העובדה הזאת.

אך כדי לחזור לענייננו, הנקודה המעניינת היא שבסוף המאה התשע עשרה כל הדברים האלה יורדים לרָחוב. ואם האומה היא גוף אורגני, תוצר ההיסטוריה והתרבות, אזי קדימות התרבות על פני הפוליטיקה אינה יכולה להיות מוטלת

בספק. והצרפתים מדברים על היסטוריה של אלף שנה, וגם אם זה שבע מאות או שמונה מאות שנה זה מספיק, ואילו אצל הגרמנים קדימות התרבות היא אבסולוטית מלכתחילה, כי הרי עד 1870-1871 אין מדינה גרמנית.

אז כאשר ההכרה בקדימות התרבות יורדת לרחוב והופכת לכלי פוליטי המכוון נגד הסדר הדמוקרטי והליברלי המבוסס על זכויות האדם, נדלקת מנורה אדומה אצל כמה משכילים יהודים במערב אירופה. לאנשים כמו הרצל מתחיל להיות ברור שהבעיה אינה רק באזורי התרבות הגרמנית – וילהלם מאר (Marr), כידוע, המציא את המושג 'אנטישמיות' – אלא הבעיה היא אירופית כללית. צרפת היא קבוצת הביקורת האולטימטיבית: נוסף על העובדה שזוהי מדינת הלאום המגובשת ביותר ביבשת אירופה, ולפיכך צריכה היתה להיות פטורה מהבעיות שבהן עמוסה ההיסטוריה הגרמנית, מתברר שהלאומיות הקיצונית היתה כבר לכוח פוליטי. בשנת 1889 נבחרו לפרלמנט צירים אנטישמים – האנטישמיות היוותה את מצע הבחירות שלהם – וכאשר הרצל מגיע ב־1891, הסיעה הפרלמנטרית שלהם היא מאוד פעילה. היא לא גדולה, אבל היא פעילה. הוא יודע שהאנטישמים זכו להצלחה באזורים הפועליים בפרז, באזור או שניים מהעניים ביותר בעיר. כלומר, הוא רואה תנועה לאומית-סוציאלית כמו אצל שנרר ולואגר, והוא מבין שהליברליזם מתערער. הוא רואה שמתרחשים מאורעות שהיהודים עלולים להיות הקרבנות הגדולים שלהם, והוא מבין שהכוח המכריע של זמנו הוא לא הליברליזם וגם לא הסוציאליזם אלא הלאומיות. ואם היהודים רוצים לעמוד על נפשם הם צריכים להתחבר לכוח העולה ולתרגם למונחים שלהם את הכוח ההיסטורי הגדול שהוא הלאומיות.

ראו כמה זה מעניין. היהודים הם הרי היחידים באירופה שעצם יכולתם לשרוד בעולם המודרני הוא פונקציה של גורל הנאורות. הם יכלו לשרוד בעבר סגורים בגטו, הם יכולים לשרוד בחברה הליברלית והפתוחה שלאחר האמנציפציה, אבל אין להם קיום בחברה הלאומית ההרדריאנית. מרקס לא כתב על הלאומיות. הסוציאליסטים ניסו להתעלם מהלאומיות, בהנחה שעם נפילת הקפיטליזם תיפול גם הלאומיות. האוסטרו-מרקסיסטים היו הראשונים שהבינו שהלאומיות אינה תופעה חולפת בטווח המידי, וכך גם בורוכוב. בורוכוב בעיני הוא ההוגה הציוני החשוב ביותר, כי הוא הבין את התופעה הזאת, הוא ניסה איכשהו למצוא דרך שבה הלאומיות והמרקסיזם יוכלו לחיות ביחד. זה לא כל כך קל וזה לא כל כך הלך. גם לא אצלו. אבל זה היה ניסיון גדול.

ויויאן: מעניין שהרצל עדיין לא רואה שהסוציאליזם נופל. נדרשו לו עוד הרבה שנים.

שטרנהל: עכשיו, מה שקורה זה שהסוציאליסטים מתחילים להבין שהקפיטליזם לא עומד להתמוטט.

ליאור: אבל זה קרה מאוחר יותר.

שטרנהל: כבר בשנות התשעים של המאה התשע עשרה הם מתחילים להבין את הבעיה, עוד לפני הופעתו של לנין והתאוריה של מפלגת האוונגרד. אך הרעיון שהפרולטריון אינו כוח מהפכני עולה במקביל במערב ובמזרח. הפרולטריון, שזוכה עכשיו לתנאי חיים שברור הקודם לא חלמו עליהם, חדל להיות כוח מהפכני משום שיש לו עכשיו אינטרס בקיומה של השיטה. והבורגנות קונה את הפרולטריון בתיקונים החברתיים למיניהם, ואז, אם אתה רוצה לשנות את הסדר החברתי, אם אתה רוצה לשבור את הסדר החברתי, אינך יכול עוד לסמוך על מהפכה פרולטרית, ולא על קריסת הקפיטליזם. בהקשר הזה, מה שהרצל הבין הוא שהלאומיות היא הכוח הדומיננטי. הצעירים שבאים ממזרח אירופה, בן-גוריון, ברל כצנלסון, בן-צבי ופועלי ציון, ובאותה מידה אנשי הפועל הצעיר, הלאומנים האנטי-מרקסיסטים, שכצנלסון היה קרוב אליהם, באים ממצאות חברתית אחרת, שבה הגדרת השייכות לעם היהודי אינה נזקקת לפרשנות אינטלקטואלית. זה דבר שנובע מעצמו. והם מבינים שהאדמה רועדת; הרצל הצליח להעביר לכולם את התחושה שהאדמה רועדת בכל מקום, גם במערב. אבל היו גם פרעות קישינב. הם ראו גם את זה. היו הפוגרומים, היו ארגוני ההגנה היהודית וכן הלאה. בן-גוריון היה בארגון כזה בוורשה, וכבר היה ברור שהיהודים לא יכולים לסמוך על ליברליזציה ברוח המהפכה הצרפתית, שהם לא יכולים לסמוך על ליברליזציה שתבוא מבפנים, משום שברור שהצאר והשלטון הרוסי אינם רוצים במהפכה כזאת. זה המבט ממזרח, ואילו המבט ממערב הוא של הרצל. רובם המכריע של היהודים שהחליטו להגר פנה אל מעבר לאוקיינוס, ואילו מיעוט קטן החליט שהדרך היא עלייה לארץ ישראל.

עכשיו, להגיע לארץ ישראל – אפשר להגיע, אין בעיה, אך זה לא מספיק: את הארץ הזאת צריך לכבוש, ואותם עולים יודעים שהם באים לכבוש את הארץ. הם באים לכבוש אותה בשם ולמען העם היהודי שנמצא בסכנה כבדה. הם באים לכבוש אותה בשם ההיסטוריה. הרי בשם מה הם יבואו לכבוש אותה? בשם זכויות האדם? עם מה הם יבואו? עם ההגדרה של האומה מהאנציקלופדיה? עם הערכים הליברליים? הם באים לכבוש את הארץ בשם ההיסטוריה היהודית, בשם הבעלות בת שלושת אלפים השנים על הארץ הזאת, הם באים לכבוש אותה גם בשם הצורך הקיומי, אבל את הצורך הקיומי כשלעצמו הם לא רואים כמספיק. זה לא נימוק מגייס די צורכו, ובעיקר הוא לא מספק את הלגיטימציה הדרושה.

אנחנו נמצאים עכשיו לקראת שנת 1900 כשבאירופה האדמה רועדת, ולקראת המהפכה הרוסית ותחילת העלייה השנייה. העלייה הראשונה כבר היתה. האומה הזאת, שבאה לכבוש לעצמה את הארץ, זאת האומה ההרדריאנית פראַקסלנס. אין אומה הרדריאנית יותר מהיהודים. הם נולדו בשביל הרדר. אגב, הרדר היה מעריץ גדול של התנ"ך, של השירה התנ"כית. הוא גם היה מעריץ של תרבות עממית, גם נורדית וגם של הקריביים, אבל רחש הערצה רבה לעברים הקדמונים ולצורת הארגון החברתית שלהם. יחד עם זאת, על היהודים בני זמנו הוא הסתכל בעיניו של אנטישמי רגיל. אך העיקר עכשיו מבחינתנו הוא שהעם היהודי, איך שלא נסתכל על זה, מוגדר במונחים דתיים, תרבותיים והיסטוריים.

אמיר: נראה שמאפיינים של האנטי־נאורות כפי שהגדרת אותה תואמים גם את מאפייניה של התנועה הציונית.

שטרנהל: בלי ספק. בעיני, אבי הלאומיות התרבותית הרדר הוא גם אבי האנטי־נאורות. והתנועות הלאומיות ההרדריאניות שייכות למודרניות האנטי־נאורה. בזה אין צל של ספק. אני אעשה עכשיו קצת קיצורי דרך, ואחר כך נוכל לחזור, אם תרצו, כדי שלא לאבד את חוט המחשבה. ובכן, האומה ההרדריאנית הזאת יוצאת לכבוש את הארץ, כובשת אותה, ומקימה לעצמה מדינה. זה היה צריך להיות קו פרשת המים שבו מדינת הלאום הזאת היתה צריכה להתחיל לאמץ לעצמה את הערכים הליברליים של אזרחות ולהתחיל לחשוב במושגים פוליטיים.

ליאור: זה התוצר של דמוקרטיה שאתה מדבר עליה בבנין אומה או תיקון חברה? הרי אתה עורך שם הפרדה בין סוציאליזם לאומי לסוציאליזם דמוקרטי, ואומר שאנחנו אומה של הסוציאליזם הלאומי.

שטרנהל: מה שאני אומר הוא שבתקופת בניין האומה, בתקופת היישוב, המטרה העיקרית היתה המטרה הלאומית של כינון מדינה יהודית, הבאת יהודים, כיבוש העצמאות וריבונות לאומית בארץ ישראל. כל המטרות האחרות היו מטרות משניות. אני גם אומר שהסוציאליזם הארץ ישראלי לא היה מגויס למטרת שינוי החברה אלא למטרת בניין האומה.

ליאור: בספר שלך אתה גם מדבר על כך שתנועת העבודה בחרה בשלב מוקדם לבנות אומה ולא לתקן חברה, וזה מחזיר אותי להשוואה שאתה עורך בכלים מדיניים בין הציונות לתנועות לאומיות אחרות – אבל הציונות בתחילתה היתה המיעוט שבמיעוט, גם באירופה וגם בישראל, מה שמעלה את השאלה

איך אפשר 'לתקן חברה' אם היא כלל לא קיימת? הרי החברה היהודית בתקופת היישוב היתה בתהליך התהוות, וגם בתקופת המנדט היא השתנתה מאוד.

וויאן: ונוסף על כך, כשקמה המדינה הגיעו לכאן חצי מיליון עולים ממקומות שונים. איך אפשר לתקן אותם כחברה אם כלל לא מכירים אותם? איך אפשר לבנות מהם אומה כאן?

שטרנהל: אתם צודקים במאה אחוז. ייתכן שבתקופת היישוב לא היה אפשר לעשות את זה אחרת. אבל צריך להכיר בכך שזה מה שהיה. לא למסמס את העובדות ולהטביע אותן בחבית של שמן זך. צריך לומר שסוציאליזם היה בקיבוץ. נקודה. והיו כמה קואופרטיבים בעיר. 'אגד' היה קואופרטיב — אמנם את תרומתה של חברת 'אגד' הקואופרטיבית לבניין הסוציאליזם עוד לא ראיתי, אבל יכול להיות שהיתה. אולי אחרים ראו אותה, אני לא. אבל דבר אחד ברור: כל הכוחות, כל כוחות הנפש והגוף היו מגויסים לבניין האומה. בן-גוריון במסעותיו במזרח אירופה לא הקדיש תשומת לב של ממש ליהודים. הוא התעניין רק באנשי תנועות הנוער, המועמדים לעלייה. כולם מספרים את זה, אך לא מסיקים מכך את המסקנות. שבתי טבת, שלצערנו לא סיים לכתוב את הביוגרפיה של בן-גוריון, וגם אניטה שפירא, מספרים שבתקופה הארוכה שבן-גוריון בילה בפולין, קרוב לשנה, בתקופת הבחירות הקריטיות שבעקבותיה מפא"י 'כבשה את הציונות', כלומר את מוסדות התנועה הציונית, והבטיחה את שלטונה ביישוב, רק המועמדים להיות חלוצים עניינו אותו באמת. כך היה גם אחרי השואה, במחנות הפליטים — היהודים לא עניינו אותו. הוא פנה אל הצעירים שהיו מועמדים לעלייה. היידיש היתה מוקצה בעיניו כי אמנם היתה שפת העם, אך לא שפת התחייה הלאומית. וזה נכון לכל אורך החזית. כך היה גם לגבי היידיש אחרי הקמת המדינה, לאחר שדוברי יידיש ברובם הושמדו ולא נשקפה עוד שום סכנה לעברית. יש לי בבית מכתב מאת הצנזור על סרטים ומחזות, מינואר '50 או '51, לאדם שביקש להעלות מחזה ביידיש בתל אביב. במכתב נאמר כי הדבר אסור על אזרחים ישראלים ורק להקות זרות רשאיות להציג ביידיש. צריך לומר שהיה אז הסכם תרבות עם פולניה, והתאטרון הממלכתי ביידיש היה בא לארץ, ואת זאת לא היה אפשר למנוע.

וויאן: אפשר לבקר את זה ולצחוק על זה אפילו, אבל אולי, כפי שאמרת קודם, לא היתה ברירה.

שטרנהל: לצחוק זה הדבר האחרון שאני עושה.

וויאן: אבל היום יש על כך ביקורת, לגלוג.

שטרנהל: נכון, בינתיים התבגרנו. וצריך גם לעשות צדק עם המייסדים: הם היו כמו קרן לייזר המופנית אל המטרה של הקמת מדינה לעם היהודי. הם ידעו שלא תהיה מדינה עברית ללא תרבות עברית. אבל הם רצו ללכת צעד נוסף: מלחמת העברית בידיש נועדה גם להצביע על הפער בין היהודים של ארץ ישראל ליהודים שם – דוברי יידיש, חסרי הכרה לאומית – והם עשו זאת בצורה ברוטלית כל כך, שלעיתים אינה מובנת אם לא תופסים את מהות המטרה. האלימות הזאת שירתה את המטרה. הנחישות והחד-ממדיות הזאת היו כלי ואולי אף תנאי להקמת המדינה, וייתכן שלא היה אפשר אחרת. וזה נכון בכל התחומים: הם לא חשבו שבשנת 1935 צריך לעסוק בתיקון החברה. הם השלימו בקלות עם מציאות שבה ארץ ישראל היתה ארץ קפיטליסטית רגילה לגמרי. נכון שאת הכלכלה הארץ ישראלית בנתה ממשלת המנדט, אך המייסדים לא התנגדו אלא לאותם היבטים של המדיניות שיכלו לפגוע במטרות הלאומיות של בניין הארץ והבאת עולים.

ליאור: היא היתה מדינה ליברלית-בריטית.

שטרנהל: מדינה של כלכלה ליברלית-בריטית ותנועה חופשית של כסף ושל אנשים. רק המלחמה שמה קץ לעניין הזה.

ויויאן: האם לדעתך היה שלב כלשהו שבו צריך היה להפסיק את זה?

שטרנהל: הקמת המדינה היתה צריכה להיות מין קו פרשת מים. העובדה היא שזה לא היה קו פרשת המים, ואת המחיר אנחנו משלמים היום.

ויויאן: אבל יש מי שיטען, 'היתה מלחמה', 'באו עולים'.

שטרנהל: בואו נתבונן במציאות שנוצרה עם הקמת המדינה. נכון, זורמים עולים, הרי זו משאת נפשה ומטרתה של הציונות. אבל זו אינה סיבה ממשית שלא להכניס לקיום הלאומי את עניין האזרחות. הכוונה היא כמובן קודם כול לערבים. אבל אנחנו את הערבים 'אזרחנו' בממשל צבאי עד שנת 66'. שנה אחר כך היתה מלחמת ששת הימים.

אני מוכרח להודות שכשאני הייתי סטודנט, לתואר שני ואחר כך דוקטורנט, לא ממש הבינותי מה שהמורה שלי שאהבתי והערכתני כל כך, יהושע אריאלי, ניסה להסביר לנו. אריאלי היה האיש שלחם נגד הממשל הצבאי, ואני לא ממש הבינותי מה הוא רוצה. יש ערבים, אז הם בממשל צבאי. אז מה כל כך נורא בכך? הם ערבים, הם מסוכנים, הארץ מלאה בהם. רק כעבור זמן רב הבנתי את המשמעות של חקיקה נפרדת לאזרחים ישראלים שאינם יהודים, אז חמישה-

עשר אחוזים מהאוכלוסייה. שנה לאחר ביטול הממשל הצבאי נחתה עלינו מלחמת ששת הימים, ועמה השאלה שעומדת במרכז ההוויה הישראלית עד עצם היום הזה: מדוע מה שהיה טוב עד 49' לא יהיה טוב גם הלאה? מה אנחנו בעצם עושים עכשיו מ-67' ועד לעצם היום הזה שלא עשינו כבר קודם? אנחנו ממשיכים, זו בדיוק הנקודה – שלא היה שבר, לא היה קו פרשת מים. המשכנו לנהוג אחרי הקמת המדינה כמו לפני, ואיננו מסוגלים לגבור על הבעיה הזאת משום שאיננו מסוגלים לומר לעצמנו שמושג האזרחות הוא בעל חשיבות שווה לפחות למושג הלאומיות. לא הצלחנו להתגבר על הנחיתות של הפוליטיקה ביחס לתרבות.

ליאור: אם התנועה הציונית צמחה במזרח אירופה, לפי המודל ההרדריאני, האתני, שהחל להתארגן בארץ, הסוציאליזם הלאומי: (א) האם היו כוחות סוציאלי-דמוקרטיים, לפי הספר שלך, בתקופת היישוב? (ב) אם המסורת של הפוליטיקה בישראל תואמת את הסוציאליזם הלאומי המזרח אירופי הזה – כפי שאתה מכנה אותו בספר שלך – שמעדיף את האומה על הדמוקרטיה, הרי למעשה אתה אומר שיש חוט מקשר משנות העשרים ועד היום בפוליטיקה הישראלית, שיש סוציאליזם לאומי ששם את תיקון החברה בצד, ואם 1948 היתה קו פרשת מים מבחינה פוליטית, הרי לאחר שקמה המדינה הכוחות הפוליטיים לא השתנו. אז אם עד 1948 היה כאן סוציאליזם לאומי שהניח את הממד הדמוקרטי בצד, מהיכן יבואו הכוחות שישנו את המערכת הערכית והפוליטית?

שטרנהל: זו שאלה קשה מאוד, שאין עליה תשובה. עובדה היא שעד כה לא נמצאו כוחות כאלה. הדורות הצעירים של זמנם הזדקנו ולא היה בהם הכוח ליצור דבר מה חדש.

ליאור: אבל האם בתקופת היישוב, היתה סוציאלי-דמוקרטיה? האם היה משהו שהוא 'סוציאלי-דמוקרטי'?

שטרנהל: בתקופת היישוב, כפי שאני רואה את זה, מאחר שכל הכוחות האינטלקטואליים, הכלכליים, הפוליטיים, היו מרוכזים בבניין האומה, לא נמצאה אנרגיה לעשות גם דברים אחרים. האם אפשר היה אחרת? על השאלה הזאת חוקר אינו יכול לתת תשובה. אבל עובדה היא, למשל, שכאשר באו כלפי בן-גוריון בטענות על מצבם של הפועלים הערבים וניסו לברוק את עניין 'הארגון המשותף' של פועלים יהודים וערבים, הוא השיב משהו בנוסח הזה: 'אנחנו באנו לבנות מדינה לעם היהודי, לא באנו לארגן מישור'. על השומר הצעיר הוא נהג לומר: 'הם מדברים כמו פועלי ציון שמאל ומתנהגים כמו מפא"י'. האם הקיבוצים

של השומר הצעיר לא ידעו על אילו אדמות הם יושבים? האם במרחביה לא הבינו את מה שברל כצנלסון אמר למי שהיו מוטרדים מגורל האריסים שפוננו מאדמות העמק? דהיינו, הערבים כיחידים, צריך להתייחס אליהם בהגינות, הם ראויים ל'סידור הוגן' אבל אין להם שום זכות לשבת במקום זה דווקא. במילים אחרות: הזכות על הארץ היא זכותם של היהודים. לכן גם שביתה של פועלים יהודים, אם אינה מכוונת נגד הממשל, נגד המנדט, אלא נגד מעביד שמשקיע מכספו, יוצר מקומות עבודה וקולט עולים – הנה פשע. התפיסה היתה: אנחנו צריכים לייצר, אנחנו צריכים לבנות את הארץ ולהפוך בה לרוב. הסוציאליזם שלנו אינו סוציאליזם של חלוקה, אומר ברל כצנלסון, זה סוציאליזם של יצרנים ובונים. לכן, מניין צריכה היתה לבוא ב'48-49' התביעה לשינוי פני החברה? עובדה היא שתביעה כזו לא באה. התביעה לשינוי סדר היום שעל פיו התנהל היישוב יכלה לבוא רק מכוח האידאולוגיה.

אמיר: כדוגמת חוקה?

שטרנהל: זה נכון גם לגבי החוקה. היעדרה של חוקה איננו מקרי. ואין זה נכון שהאחריות לכך מוטלת על הדתיים. הדתיים היו חלק קטן מהחברה, ונוסף על כך, הדתיים של אז הם לא כמו אלה של היום. כשמסתכלים על המזרחי והפועל המזרחי, על האנשים המתונים האלה, כמו חזני, ורהפטיג ושפירא – איך אפשר להשוות אותם לבית היהודי, לאיחוד הלאומי ולמנהיגות היהודית בליכוד, לנוער הגבעות? אם אין חוקה הרי זה משום שלא היה אפשר לחוקק חוקה ולהחזיק באותו זמן אזרחים ישראלים בממשל צבאי. ולא היה אפשר לקבל מסמך כמו הכרזת זכויות האדם והאזרח כחקיקה מחייבת. ההצהרה שלנו, מגילת העצמאות, כמו שכולנו יודעים, אינה מחייבת, ועל פי פרשנותו של בית המשפט העליון, למגילת העצמאות יש ערך דקלרטיבי ולא יותר מזה.

ויויאן: ואחרי ביטול הממשל הצבאי, אין חוקה בגלל הדתיים, או בגלל דברים שקרו אחרי '67?

שטרנהל: אחרי ביטול הממשל הצבאי המשיך להתקיים הרצון הבן-גוריוני, אך כבר בלי בן-גוריון, שלא להגביל את כוח הפעולה של המדינה, לא להגביל אותה על ידי מסמכים קונסטיטוציוניים שיעמדו למבחן משפטי.

ויויאן: באילו תחומים?

שטרנהל: כמעט בכל. לא היה תחום שבו המדינה היתה מוכנה לוותר על סמכויות לטובת החברה האזרחית. נוסף על כך, בן-גוריון והאליטה השולטת

בתקופת היישוב החזיקו בתפיסה שלפיה 'The winner takes it all'. היו בחירות, אבל לא תמיד בתדירות הקבועה בתקנון. בן-גוריון לא ראה בכך שום אסון אם בהסתדרות היו בחירות פעם בשש שנים ולא פעם בשנתיים, או אם היה מצב כמו במועצת הפועלות, שם לא זכרו מתי בכלל היו בחירות – ובעקבות הבחירות הרוב שולט ללא ערעור. עיתון דבר של ברל כצנלסון היה חסום בפני מיעוטים. השותפים של אנשי אחדות העבודה ההיסטורית במפא"י, אנשי הפועל הצעיר, החזיקו בפרסומים משלהם, משום שידעו שאחרת הם בקושי יבואו לידי ביטוי. בימי היישוב היתה מרות ההסתדרות, אחרי הקמת המדינה באה הממלכתיות, או במילים אחרות, פולחן המדינה והכוח הפוליטי. הנה סוף סוף יש ליהודים כוח פוליטי, יש להם כוח צבאי, אז מה, נתחיל עכשיו לעשות אקספרימנטים? נתחיל להסתכן בהחלשת הכלכלה הלאומית על ידי תרגילים בסוציאליזם? מלכתחילה הוחלט להדגיש את הצמיחה הכלכלית ולהכפיף את האינטרס של היחיד לאינטרס של הכלל. המדינה קיבלה פיצויים בסכומים דמיוניים מגרמניה. כמה מזה הגיע לאנשים שעכשיו חיים על סף רעב והאוצר מסרב לפרוץ את מסגרת התקציב למענם? המדינה קיבלה, בשם העם היהודי, את הכספים, והשקיעה אותם בפיתוח המשק. זכור לי איך שאלו פעם, כשכבר העזו לשאול: 'אז איפה הכסף?'. ענו: 'איפה הכסף? הכסף בכבישים, הכסף באוניות'.

ליאור: נדמה לי שהמוביל הארצי היה הפרויקט הכי גדול שנבנה בזכות כספי השילומים.

שטרנהל: אפשר להגיד שגם את הצבא בנו בכספים האלה, וגם ההתיישבות החדשה התאפשרה בזכותם. כל זה היה לפי העיקרון שהכלל קודם לפרט, האינטרסים של הכלל קודמים לטובת הפרט, האומה היא אותו גוף אורגני, גוף חי שדיברנו עליו, וגוף זה נתן לעצמו עכשיו מדינה. יחד עם זאת, צריך להגיד שהוקם גם בית המשפט העליון והיו לו סמכויות, והעיתונות היתה חופשית, אך לא הרדיו. הרדיו היה מחלקה במשרד ראש הממשלה, אבל הליברליזציה הפוסט-בן-גוריונית התגברה על מצב זה. מה שהיא לא יכלה להתגבר עליו היה משהו הרבה יותר בסיסי: תפיסת המדינה היהודית כשייכת לאותה יחידה תרבותית, היסטורית, שממשיכה לעשות את מה שהיא ידעה לעשות הכי טוב, והכי טוב היא ידעה לכבוש שטחים וליישב אותם. את זה ידענו לעשות ממש טוב.

אמיר: אז איך היית מגדיר את הדמוקרטיה? כי אתה מגדיר כאן משהו שצמח מהמסורת שמתוכה צמח גם הפשיזם: מהמסורת האנטי-נאורה, המסורת של

האומה, של הדם. אבל צמחה כאן דמוקרטיה, ואי־אפשר להתעלם מהעובדה שזו דמוקרטיה במלוא המובן, אם כי לאחרונה יצאה עצומה – אני לא יודע אם גם אתה חתום עליה – בעקבות פתיחת היכל התרבות באריאל ובעקבות החקירות של עמותת השמאל, שמתריעה מפני הידרדרות לפשיזם. בשנים האחרונות ישנה תחושה שהדמוקרטיה הזאת מאוד שברירית ושיש סכנה להידרדרות מדמוקרטיה, שהיא, נאמר, אנטי־נאורה, או בעלת יסודות אנטי־נאורים, לאנטי־דמוקרטיה וחוסר סובלנות. אני רואה את היסודות האלה הרבה ב'ישראל ביתנו' ובקרב המתנחלים הקיצוניים. האם יש כאן סכנה לדמוקרטיה והאם אנחנו עלולים להידרדר לסוג של פשיזם?

ליאור: בשנות השלושים היתה ברית הבריונים והימין. שלמה אבינרי לא הגדיר את הרוויזיוניזם כפשיזם אבל הצביע על כך שלרוויזיוניזם היו סממנים של 'ימין מהפכני'. אם מנתחים את דבריו של אבינרי בקריאה אקדמית יותר, אפשר להבין שזרמים מסוימים ברוויזיוניזם אכן היו פשיסטיים. אחר כך היתה מדינת סוציאליזם לאומי שמפלה את האזרחים הערבים שלה, שהיתה פחות דמוקרטית מאשר היום. אבל ב־73' החל מהפך פוליטי, ופתאום התקשורת הפכה להיות תקשורת פתוחה יחסית וביקורתית. בשנים האחרונות מתרחש תהליך של הקצנה גם בשמאל וגם בימין. אולי היום החברה הישראלית הרבה יותר פתוחה, הרבה יותר דמוקרטית, הרבה יותר חופשית, ובאקלים כזה, כל כך פתוח וכל כך חופשי, פתאום הפרספקטיבה משתנה, ותופעות שפעם נתפסו כנורמליות נראות לנו פשיסטיות.

שטרנהל: טוב, חברים, אתם שואלים שאלות שיותר קל לשאול אותן מאשר להשיב עליהן. אלו באמת הבעיות. לשאלתך, אמיר, אני לא חתום על ההצהרה, העצומה הזאת שהופיעה בעיתון הארץ, מסיבה עיקרית אחת: אחרי שהשקעתי כל כך הרבה שנים בחקר הפשיזם והלאומיות אינני יכול לחתום על מסמך האומר, 'הנה, יש כאן פשיזם'. אני לא יכול לחתום על סממאות בנושאים כה מכריעים.

אמיר: ומדוע בעצם?

שטרנהל: המושג פשיזם, מרוב שימוש, מתחיל להתרוקן מתוכנו. יש דברים גרועים מפשיזם בלי שיהיו פשיזם לפי ההגדרות שאנחנו, בתחומים שלנו, במקצועות שלנו, יכולים להשתמש בהן. לא כל דבר שלא מוצא חן בעינינו ולא כל דבר שהוא בלתי דמוקרטי ובלתי ליברלי, לא כל דבר שהוא פשע הוא פשיזם. לכן אני נזהר בשימוש במושג הזה.

אמיר: אני רוצה לחדר את השאלה. בספר יסודות הפשיזם³ הגדרת את הפשיזם כתופעה תרבותית, ששיקפה את ההתקוממות נגד המורשת האוניברסליסטית וההומניסטית שעליה מושתתת הדמוקרטיה הליברלית. כשקראתי את זה חשבתי שהכוחות האלה, שעכשיו עולים בישראל ביתר שאת, בין אם אלה כוחות בתוך ש"ס, בישראל ביתנו' או בקרב המתנחלים הקיצוניים, או החצי קיצוניים, הם באמת חלק מתהליך כזה. כלומר, ישראל היא דמוקרטיה, אם כי דמוקרטיה לאומית – ואולי תוכל לחדר את ההבדל בין 'לאומית' ל'לאומנית' – אבל התחושה היא שמהו מתרחש כאן. משהו לא טוב. האם גם אתה רואה את זה כך או שאתה סבור שמגזימים קצת בעניין הזה, והדמוקרטיה הישראלית עדיין חזקה ויציבה, למרות המגבלות שלה.

ליאור: והאם זה לא המשך של 'בניין האומה' הזה שדיברת עליו? הרי אם אתה קורא היום דברים שאמר בן-גוריון, נראה שאלה דברים שגם ליברמן יכול לומר, והיום הם יישמעו גזעניים, לאומניים ופשיסטיים. ארנון סופר, למשל, הגאוגרף המפורסם מאוניברסיטת חיפה, כותב על דמוגרפיה והוא בן-גוריוניסט ממלכתי, אבל היום הוא נחשב שייך לימין לאומני. אז האם זו לא הפרספקטיבה שמשנתה, שגורמת לשיח היום להיראות שונה מכפי שהיה לפני חמישים או שישים שנה?

שטרנהל: נתחיל בזה ואז נעבור לעיקר, למה שאמיר שאל לגבי הפשיזם. בן-גוריון היה בעל מזג אוטוריטרי, וכך גם דה-גול, ולכן חששו מפניו. לכן, כשהוא חזר ב-58', הוא אמר שבגילו הוא לא יתחיל בקריירה של דיקטטור. אבל אין ספק שגם לדה-גול וגם לבן-גוריון היתה מודעות לצורך לשמור על כוחה של המדינה והיתה להם בסך הכול תפיסה אוטוריטרית של שלטון. יחד עם זאת, בן-גוריון קיבל תמיד את הדין של פסיקת בתי המשפט. בכך אין צל של ספק. הוא לא ערער על זה אף פעם. היום מערערים על סמכותם של בתי המשפט, בייחוד של בית המשפט העליון. אבל כאשר לניצול הכוח שהעניקה לו הדמוקרטיה, את הכוח הזה הוא ניצל עד הסוף. כמו דה-גול הוא גם חשב שהתקשורת הממלכתית צריכה לעמוד לשירותו. פעם היה רק רדיו, וברדיו הוא שלט. העיתונות הכתובה היתה סיפור אחר. היו המון עיתונים, זה מה שאתם לא יודעים כי אתם לא ראייתם את זה... פעם היה לא רק הארץ, היו גם דבר והבוקר וחירות ועל המשמר, היה למרחב, היו כתבי עת כמו מולד וקשת שנעלמו. כל

3 זאב שטרנהל, מריו שניידר ומיה אשרי, יסודות הפאשיזם: ממד תרבותי למהפכה פוליטית, עם עובד, תל אביב 1992.

זה היה קיים וכל זה היה חופשי והיה פתוח לביקורת. אך בן-גוריון, המנצח של מלחמת העצמאות, גם היה דמות כזאת שהיה קשה לערער על סמכותה. נוסף לכול, המדינה התנהלה כאילו עוד לא יצאה מן המחתרת והכול היה סודי. כשאני הייתי בצבא אסור היה לדעת שיש גרוד בשם 'גרוד 13', וכשבשבתות היו מגיעים טנדרים מהקיבוצים – לאנשים בעיר לא היו מכוניות – היו מתגנבים לעבר הגדר, זורקים את החבילות מעל הגדר ובורחים, כדי שלא יהיה אפשר לזהות את החייל שלו נועדה החבילה. הוא עלול היה לעמוד לדין על גילוי סוד צבאי. אני זוכר את ההלם כשהודיעו ברדיו שישנו שירות ביטחון כללי. פרשת לבון התנהלה כולה במילות קוד: 'הקצין הבכיר' אמר 'לאדם השלישי', והאדם הרביעי אמר לקצין ההוא... וכך הלאה. הסודיות הזאת גם שירתה את השלטון כמוכן. המדינה, זה מה שאמרתי קודם, מבחינת פתיחות, מבחינת ליברליזציה, מבחינת תקשורת, מבחינת שוויון של האזרחים כולם, נותרה מדינה-בדרך, וכפועל יוצא מכך, הדמוקרטיה הישראלית היתה דמוקרטיה פורמלית. משמעות הדבר היא ששלטה כאן התפיסה שלפיה על מנת שהשיטה תוכר כשיטה דמוקרטית, די בכך שתהיינה מפלגות ותהיינה בחירות. דמוקרטיה מסתכמת בשלטון הרוב. הרעיון שהדמוקרטיה מבוססת קודם כול על זכויות האדם, ושהיא קיימת כדי לשרת את האינטרסים של היחיד, לא היה ממש מקובל. הרעיון שקיימים ערכים אוניברסליים החלים על כל בני האדם בכל מקום, גם הוא נשמע מוזר. לכן בעיית השליטה בעם אחר והחזקתו תחת כיבוש לא עלתה בכלל ב-67' בכל מה שנוגע לשיח הציבורי. בסיני, ביום האחרון של הקרבות אצלנו, כאשר שמענו שכבשו את ירושלים ועולים לרמת הגולן, אמר לי מי שהיה עתיד להיות אחד ממנהיגי השמאל, מאירקה [מאיר] פעיל: 'גומרים את מלחמת השחרור'. כך ראו את זה אנשים כמוהו. זאת אומרת, אנחנו גומרים עכשיו מה שלא היה לנו הכוח לעשות ב-49', או מה שמנעו מאתנו לעשות ב-49'.

ליאור: מה שבן-גוריון בעצם מנע, לפי מאיר פעיל.

שטרנהל: כן. דיברו אז על כך שהאנגלים מנעו מאתנו מלהגיע לאבו עגילה ולא-ל-עריש, ויכול להיות שלבית לחם לא היה לנו מספיק כוח כדי להגיע. דיברו על כך שאם במלחמת העצמאות היו עוד שתי חטיבות פלמ"ח, הבעיה בגדה המערבית היתה נפטרת. כולם היו עכשיו בירדן, ושכם וג'נין וחברון – הגדה היתה מתרוקנת. ולכן, למה לא לעשות את זה עכשיו, כאשר הכוח בידינו ואיש אינו מפריע. ולשאלה הזאת לא היתה תשובה אידאולוגית, לא היו כלים אינטלקטואליים להתמודד עם הטענה הזאת. התשובה האידאולוגית היחידה שיכלה להיות, וזה מה שאני דורש מהפילסטינים עכשיו ומעצמנו, מכולם

יחד – להכיר בכך שמה שהיה צודק ונכון משום שהיה הכרחי עד 49' חדל להיות צודק וחדל להיות נכון משום שחדל להיות הכרחי אחרי 67'.

ליאור: אז כאן אני רוצה לשאול שני דברים קטנים. במחקר משווה, אם אנחנו מסתכלים על מצב המיעוטים בעולם בשנות החמישים והשישים – הרי אפילו באמריקה הגדולה עד שנות השישים של המאה העשרים היתה הפרדה בין שחורים ולבנים; כלומר העולם והיחס למיעוטים בתוך מדינות לאום היה שונה מאשר בימינו. אני חושב שצריך לשים לב לזה, כי אנחנו מתנגחים בהיסטוריה שלנו, אבל אם עורכים מחקר משווה צריך לראות איך התייחסו למיעוטים בצפון אירלנד, למשל, או איך התייחסו לבאסקים. אז האם אתה יכול לערוך השוואה, נאמר, בין השחורים לערבים בישראל? ודבר נוסף, באותו הקשר. גם בספר שלך בנין אומה ותיקון חברה אתה מדבר על כך שב-1948 השתמשו ב'זכות ההיסטורית' כדי להצדיק את הציונות, להצדיק את המלחמה ב-48'. ב-67' זה כבר היה לא רלוונטי, כי כבר היתה לנו מדינה משל עצמנו, ובעצם המושג 'זכות היסטורית' הפך להיות שם נרדף ל'כיבוש', לתפיסה ימנית של הציונות, התנחלות וכולי. למעשה אתה אומר שב-48' היינו צורקים וב-67' כבר לא היינו צורקים, אבל האתוס הלאומי של הפלסטינים מבוסס כולו על המלחמה ב-48', על ה'נכבה'; אז האם בכך שהשמאל הציוני מציע לפלסטינים להתמקד ב-67', להקים שתי מדינות לאום, האם אין בכך למעשה מעין התנתקות מהם, מהאתוס שלהם, התפיסה שלהם: 'כל זה שלנו, ב-48' התרחשה הטרגדיה הידועה שלנו ולא ב-67'?

שטרנהל: היו לי פעם כמה שיחות ארוכות עם אדוארד סעיד⁴, גם בסימפוזיון פומבי, והוא שאל אותי שאלות דומות למה שאתם מציגים. אמרתי לו שבמה שנוגע ל-48' מצפוני שקט. אבל אני לא אומר את זה כמו שאבא אבן אמר פעם למישהו, כאשר אותו אדם צעק שמצפוני 'נקי': 'נכון, כל דבר שלא משתמשים בו נשאר בניקיון'. אני בכל מאת האחוזים שלם עם עצמי ועם מה שקרה עד 48', 49'. אם היתה לי ברירה, נגיד, להחליט בשאלה אם הערבים צריכים להסתלק או לא להסתלק – אני לא רוצה להיות צבוע, אני כמובן לא אסכים לקבל החלטה מודעת שצריכים לסלק אותם. וגם לא היתה, למיטב ידיעתי, החלטה על גירוש ערבים. עם זאת היתה התפיסה 'מה שפחות, יותר טוב' – זה בטוח. מה שפחות ערבים, יותר טוב. בהרבה מקומות זה היה באמת פונקציה של תנאים מקומיים. אחרי הכול היהודים באו לכאן על מנת להקים מדינה לעצמם. יצא לי לדבר על זה באוניברסיטה העברית לא מזמן. על יד ג'ועארה... אתם יודעים איפה זה?

4 אדוארד סעיד (1935-2003), פרופסור לספרות ומבקר תרבות פלסטיני. מנושאי דברה הכוללים של התנועה הפלסטינית.

ליאור: אזור רמת מנשה, לא?

שטרנהל: כן, זה ליד עין השופט, שם היה קורס המפקדים של ההגנה והפלמ"ח. אני עברתי שם קורס מ"כים, כי שם היה אחר כך קורס מ"כים של גולני. היה שם כפר בשם כפריין. כשאני הגעתי לשם בסוף '54 היה איזה גוש קטן של אבנים שממנו אפשר היה להבין שפעם היה שם משהו. אבל לא היה שם יותר שום דבר. קצת יותר צפונה היה כפר בשם אום אל-ג'נאת. אותו סיפור, הצמחייה כבר כיסתה את הכול. זה כבר היה בתפר בין הרי מנשה לכרמל. יורדים מערבה, בכביש ואדי מילק, עד לצומת של כביש חיפה-תל אביב הישן. יש שם כפר בשם פוריידים. פוריידים היום היא עיירה גדולה ופורחת על אם הדרך, נכון? למה פוריידים נשארה במקומה ואום אל-ג'נאת וכפריין נחרבו? משתי סיבות. ראשית, אנשי פוריידים היו ביחסים טובים עם אנשי זיכרון יעקב. שנית, לאנשי זיכרון לא היה צורך באדמת הכפר הערבי. היו להם מספיק אדמות משלהם. לעומת זאת על ההרים למעלה, הקיבוצים – במקרה זה של 'השומר הצעיר': עין השופט, רמת השופט ודליה – שלושת הקיבוצים האלה היו רעבים לקרקעות הערביות. זה עיקר הסיפור. ובהרי ירושלים, אבו גוש היה כחוט השערה מהגירוש. ברגע האחרון, המפקד המקומי של ההגנה החליט לא לגרש אותם. זה היה עניין של כמה שעות והרבה מזל. והכפר הזה שלידם, שכחתי מה שמו – ליד אבו גוש היה כפר אחר שלא נשאר ממנו כלום. האנשים שחיו בו יושבים ליד רמאללה במחנה פליטים.

ליאור: אנחנו מבינים את המורכבות של המלחמה, קראנו מה שכתב בני מוריס – אבל אתה מדבר על 1967.

שטרנהל: אני מדבר על זה שהיהודים היו זקוקים למדינה! אפילו חנה ארנדט הכירה בכך שזכויות אדם שאינן מתורגמות למונחים של זכויות לאום, ואינן מוגנות על ידי מדינה, שוות כקליפת השום. אנחנו למדנו את זה מההיסטוריה של המאה העשרים. לזכויות האדם צריך להיות ביטוי פוליטי, קולקטיבי, לאומי, ואת זה אנחנו היינו צריכים. זה היה נכון לפני השואה, זה היה נכון בזמן השואה וזה היה נכון אחרי השואה. ובעניין הזה לי אין שום בעיה. כמובן, הייתי רוצה שלא תהיה בעיית הפליטים. אבל היא קיימת. והפליטים אינם יכולים לחזור לגבולות מדינת ישראל. וגם זאת אני אומר לכל הפלסטינים כבר שלושים שנה, אם לא ארבעים: מוכרחים להכיר בעובדות שנקבעו בתום מלחמת העצמאות. אחרת זאת מלחמת נצח. ובסופו של דבר, אנחנו פה נישחק וליברמן והבריונים האחרים בסופו של דבר יאכלו אותנו ויאכלו גם אתכם. אחרי '49 הסיפור השתנה מן הקצה אל הקצה משום שהוכח בשנים האלה, בין '49 ל-'67, שאת

כל מטרות הציונות אפשר להשיג בגבולות הקיימים, ואין שום הצדקה לכיבוש שטחים נוספים, אין שום צורך בכך. בעיני כיבוש הארץ היה מוצדק משום שזה היה צורך קיומי, משום שהיתה ליהודים זכות לפיסת קרקע ולגג מעל ראשם. אחרי שהיהודים בנו לעצמם את הבית וכיסו אותו בגג כמו שרצה החוק התורכי, באותו רגע הם צריכים להכיר בזכויות הפלסטינים, והבסיס לזה הוא לא אמפירי, לא תועלתני, אלא הוא עקרוני, הוא בסיס פילוסופי. הבסיס הוא האוניברסליות של זכויות האדם, זכויות האדם כמתורגמות למונחים קולקטיביים. אנחנו את שלנו הצלחנו לעשות, עכשיו תורם. זה הכול. מי שחותר תחת תוקפן של הזכויות האוניברסליות ומעמיד מולן את הזכויות ההיסטוריות ואת הרליטיביזם ההיסטורי – 'הזכויות שלך הן שלך והזכויות שלי הן שלי' – חותר גם תחת זכויותיו שלו. מי שנוקט עמדה שלפיה זכויות אדם הן אשליה, וישנן רק זכויות של אנשים קונקרטיים, במקומות קונקרטיים, מי שאומר 'הזכויות שלי הן הזכויות שלי והזכויות שלך הן הזכויות שלך, ואני לא מכיר בזכויות שלך יותר מכפי שאתה מכיר בזכויות שלי, ואני בכלל לא רוצה להתווכח אתך על הזכויות שלך, אני מדבר אתך על הזכויות שלי' – הופך את העולם לזירה של מלחמת הכול בכול. זירה של מלחמת נצח אכזרית. וזאת הנקודה: לא היינו מסוגלים לעמוד על תוקפן של הזכויות האוניברסליות. ולכן אתה רואה ב'67 את ש"י עגנון ואת נתן אלתרמן ואת טבנקין וכל השותפים האחרים לוועד למען ארץ ישראל השלמה מטיפים לכיבוש הארץ כולה. הם לא ראו שום סיבה לא להמשיך במה שהחלנו בו במלחמת העצמאות. ואם הזכות היחידה הקיימת היא הזכות ההיסטורית, ואם יש לנו זכות על השטחים שממערב לקו הירוק אז יש לנו גם אותה זכות על השטחים שממזרח לקו הירוק. מה יש בקו הירוק לעזאזל? מה יש בו בקו הירוק הזה? אז כשהימין הישראלי טוען את הטענה הזאת הוא ממשיך בדרך הישנה. והימין זה לא רק ליברמן, זה לא רק הכהניסט ההוא בן-ארי, זה גם הליכוד וזה גם אנשים בקדימה. כאן לא מדובר בפשיזם; יש רוב ויש החלטות רוב. והכנסת היא ריבונית, היא מייצגת את הריבון. והחתימה תחת הסדר הליברלי והדמוקרטי נעשית כאן בכוח הרוב. זה לא אומר שהרוב לא יכול לחסל את הדמוקרטיה בכוחו שלו, בכוח הרוב עצמו. לכן לא כל חוק שעובר בכנסת הוא נורמה מחייבת אוטומטית. אף אחד לא יכול לחייב אותי להיות שומר במחנה הריכוז שהולכים להקים שם בגבול סיני לטובת הפליטים שמגיעים לפה. לא כל חוק, מעצם העובדה שנחקק על ידי מי שהסמכות בידיו לחוקק, הוא נורמה מחייבת.

וויאן: מה שאתה אומר עכשיו חותר תחת הדמוקרטיה.

שטרנהל: לא, הדמוקרטיה מוגבלת על ידי זכויות האדם! דמוקרטיה שמפרה את זכויות האדם מאבדת את הלגיטימיות שלה. זאת הנקודה. הרוב לא יכול

לעשות כל מה שהוא רוצה והוא אינו רשאי לפגוע בזכויות האדם. לא מפני שהוא צריך לאפשר לי להפוך לרוב בכחירות הבאות, לא רק בגלל זה, אלא משום שזכויות האדם קודמות לכול. וזאת נקודת המפתח. את זה אנחנו לא הבינונו בעבר ואת זאת אנו מסרבים להבין גם היום.

ליאור: זה בעצם העניין, שאף פעם, גם ביישוב וגם במדינה, אף פעם לא הבנו את זה.

שטרנהל: אף פעם לא הבינונו ועד היום אנחנו לא מבינים את זה. אני כתבתי משהו בעיתון על עריצות הרוב. אז היו טוקבקים שכתבו – אני בדרך כלל לא קורא את זה, אבל את זה דווקא קראתי, זה עניין אותי: 'ומה עם עריצות המיעוט באוניברסיטאות?'

ויויאן: יש מי שיאמר לך: 'גם ההחלטה על פינוי גוש קטיף היתה החלטה דמוקרטית של הרוב, וגם זו פגיעה בזכויות האדם שלי, בבית שלי'. למה כאן פגיעה בזכויות אדם היא בסדר, ואין למדינה בעיה להפעיל את עריצות הרוב על התושבים?

שטרנהל: זו שאלה של הגדרת זכויות האדם. אם את חושבת שזכותו של כל אדם ללכת לגור בכל מקום שהוא רוצה, אז זו פגיעה בזכויות האדם, אבל זה לא כך.

ויויאן: אבל המדינה נתנה להם, המדינה שלחה אותם...

שטרנהל: המדינה נתנה להם, היא לא תמיד שלחה אותם, לפעמים היא נכנעה להם, זה סיפור אחר. אבל עובדה שהם היו שם ברשות, בסופו של דבר, וגם היתה שם אוגדה שלמה שהגנה עליהם. בסדר. אז באיזה שהוא שלב המדינה מחליטה שהאינטרס של המדינה הוא לפנות אותם. זאת לא פגיעה בזכויות האדם.

ויויאן: אבל, לשם דוגמה, ניתן לטעון שאולי האינטרס של המדינה הוא לסלק את כל ערביי ישראל, כי הם לדוגמה מבצעים פיגועים. או שהגירוש של הפליטים מאפריקה הוא גם אינטרס של המדינה, כי הם מפריעים ומבצעים פשעים ותופסים מקומות עבודה וכן הלאה.

שטרנהל: את אנשי גוש קטיף העבירו ממקום אחד למקום שני, ממקום שהיה מחוץ לישראל למקומות שהם בתוך מדינת ישראל. לא גירשו אותם ולא סגרו אותם בשמורות טבע. לא נפגעו זכויותיהם, מעבר לכך שהם אהבו להיות שם ולא היה אכפת להם שכמה אלפי חיילים יעסקו בהגנה עליהם. אני לא הבנתי

אף פעם מדוע את גוש קטיף לא פינו בהסכמי אוסלו. זה היה אבסורד מוחלט, ואת האבסורד הזה באו לתקן. יש אנשים שזה נעשה על גבם. מה שקרה לאנשי גוש קטיף הוא לא רק שהם היו צריכים לעזוב את מקום המגורים שלהם המאוד נוח, אלא גם הסטטוס החברתי של רוב האנשים שם התמוטט. מי שהיה רכז ביטחון עם ג'יפ ועם נשק הפך לשומר בקניון. זה עסק מסובך, מבחינה אנושית אני מבין שזה עסק מסובך, אבל זה לא חלק מזכויות האדם הבסיסיות. הרוב איננו יכול לפגוע בזכויות האדם הבסיסיות. לכן חקיקה של הכנסת איננה מחייבת כשהיא פוגעת בזכויות האדם.

וויאן: ומי שהוא לא אזרח? פליט או עובד זר, למשל?

שטרנהל: נכון, יש בעיה של טיפול בהגירה לא חוקית. הבעיה קיימת בכל מדינות המערב. מקובל במדינות המערב שמי שאיננו אזרח לא נהנה מזכויות האזרח. זה לא אומר שהוא לא נהנה מזכויות אדם. והחוק שמגן עלי מגן גם עליו. ישנם גם שיקולים של אנושיות, של מוסר בסיסי. אנחנו עם שכולו פליטים, מדינה שהוקמה על ידי פליטים למען פליטים; כל אחד כאן, אם הוא לא פליט בעצמו, אז הוא בן או נכד או ניין של פליטים. בכל זאת יש מידה מסוימת של אנושיות שחייבים לשמור עליה על מנת לא לאבד את צלם האדם. מישוהו אמר שאם כל הפליטים מסודן ומרואנדה היו לבנים ואפשר היה לייחד אותם, ולגייר אותם, לא היתה שום בעיה, היו לנו מיד אזרחים מסורים והילדים שלהם היו מתגייסים לסיירות. אבל הם שחורים. מה לעשות. ומוסלמים, נוסף לכול. רובם, לא כולם, רובם הגדול מוסלמים.

אמיר: יש לי שאלה שמתקשרת לזה, ואני מקשר את זה לשואה. אולי תוכל להתייחס לכך גם מהצד האישי שלך, אבל אני מסתכל על התמונה הרחבה יותר. אני רואה את מדינת ישראל, שהיא היום מדינה שחיה בתוך טראומה, שהיא השואה. יש שני זרמים: הכיוון שאתה מוביל – אוניברסליסטי, למען זכויות האדם, הפליטים – והכיוון הלאומני, הפטריוטי, שלפיו עכשיו אנחנו צריכים רק להגן על עצמנו ולחשוב על הישרדות. איך אתה רואה את מדינת ישראל בהקשר הזה? עד כמה זיכרונות השואה והטראומה עדיין משפיעים עליה ועל התפתחותה?

שטרנהל: אני חושב שצריך להבחין בין ההשפעה המתגלגלת של השואה על הישראלים לבין הניצול של השואה ככלי עבודה. את השואה ניצלו אצלנו בצורה מבישה ומחפירה לא פעם. אין זלזול גדול יותר מאשר לדבר על 'קווי אושוויץ', כמו שאבא אבן דיבר על הקו הירוק. כלומר, את העניין הזה צריך

להוריד מהשולחן, השואה ככלי שלטוני, השואה ככלי ליצירת פסיכוזה והטלת אימה – זה בזוי לא פחות מאמירתו של קיסינג'ר אז, לפי מה שהתפרסם בזמן האחרון, שזה לא עניינו של הממשל אם ישלחו את היהודים הרוסים לאושוויץ. זה בדיוק התאים לזוג קיסינג'ר-ניקסון. מאז הוא כמובן התנצל על זה. מעבר לזה, אני מוכרח לומר שקשה לי להעריך באיזו מידה השואה עדיין משפיעה על החברה הישראלית. אין ספק שבשנים הראשונות אחרי הקמת המדינה – אני זוכר את זה בשנות החמישים, בשנות השישים, במבצע קדש, במלחמת ששת הימים – היו בצבא אנשים רבים שיצאו משם ובשבילם הצבא, המלחמה, הניצחונות, היו הפיצוי הגדול, בעצם הנקמה הגדולה: 'הנה מה שהיינו אז והנה מה שאנחנו עכשיו'. הדור ההוא חי בצלה של השואה. צריך גם להביא בחשבון שרבים מאוד נזקקו לחמישים שנה עד שהם התחילו בכלל להזכיר משהו מהתקופה ההיא. אנשים גם לא דיברו על זה אחד עם השני. צריך להזכיר את היחס המשפיל שלא פעם זכו לו בארץ אנשים שיצאו משם. באיזו מידה זכר השואה משפיע היום קשה לי להעריך, בגלל העובדה שנעשה בזה כזה שימוש ציני. ברגע שרוצים לזעזע את האוכלוסייה, לזעזע את הציבור, פונים כמובן לשואה – אז ערפאת בביירות זה היטלר בבונקר שלו, ואחר כך החמאס עם הטילים שלו הולך להשמיד אותנו כמו שהשמידו אותנו באושוויץ.

אמיר: כיום משווים את אחמדינג'אד להיטלר.

שטרנהל: כן. כמובן, זה יכול להפוך לדבר ממשי אם ייתנו לו להגיע לזה, מה שאני לא חושב שיקרה אי פעם. מה שקורה עכשיו עם אחמדינג'אד, עם האיראנים, זה פחות או יותר המצב שהתקיים בין ברית המועצות לארצות הברית במשך דור שלם. כלומר, יש כאן מאזן של אימה שצריך לשמור עליו שיישאר במצב של מאזן. יותר מזה אני לא יכול לומר לך. דבר אחד ברור: אם אתה מסתכל למשל על יום השואה, מה עושים מיום השואה, אז אין ספק שיש הידרדרות. אם לא הגענו לגמרי לתחתית החבית, הרי שאנחנו מתקרבים לשם. פעם, באוניברסיטה העברית, כשהייתי סטודנט ואחרי זה מרצה צעיר, יום השואה היה יום מיוחד מאוד. זה התחיל כיום ללא לימודים, שהיו בו הרצאות ודיונים, ואז במשך הזמן התברר שהחבר'ה הולכים לים, אז ביטלו את היום ללא לימודים. במקום היום המלא הנהיגו שעתיים שבהן היו פעילות והרצאות. כמה פעמים הרצאתי הרצאה כזאת ביום השואה, גם במדעי הטבע. זה היה בדרך כלל בין 12:00 ל-14:00, משהו כזה. גם זה בוטל. אחר כך היה טקס במרכז הקמפוס בהר הצופים. לפני כמה שנים, בפעם האחרונה שהלכתי לראות מה קורה שם, ראיתי כמה עשרות סטודנטים, רובם המכריע אמריקנים מבית הספר לתלמידי

חוץ. הסתכלתי מסביב – יש שם משרדים, אנשים עבדו שם כאילו כלום. עבדו ואפילו לא העיפו מבט דרך החלון לכיוון הרחבה שבה התקיים הטקס. כלום, באופן מוחלט. זה היה מבזה. מאז כף רגלי לא דרכה שם יותר.

ליאור: אצלנו באוניברסיטת בן-גוריון יש הפסקת לימודים, ברחבה המרכזית מתקיים טקס וכל האוניברסיטה באה לטקס.

שטרנהל: זה אצלכם. פה לא. יכול להיות שעכשיו זה ישתנה. יש עכשיו נשיא ורקטורית שהם הרבה יותר מודעים לדברים האלה. אבי בעלה של הרקטורית שלנו היה נגן בתזמורת של אושוויץ. הוא הלך לעולמו בשנה שעברה, האחרון מבין האנשים שניגנו באושוויץ. אבל העניין כולו הוא די מבזה, וכך גם בציבור הכללי, אנשים גם לא מבינים בדיוק מה רוצים מהם. זה יום עבודה רגיל או לא? יש צפירה? אין צפירה? זה לא משהו שהישראלי הממוצע מודע אליו עד הסוף והוא לא יודע על זה הרבה מעבר לקלישאות שבהן מאכילים אותו. אני לא חושב שברמת המודעות האינדיבידואלית השואה ממלאת תפקיד אמיתי בחיי החברה.

ליאור: זה מעניין, כי אם תשאל את המנחה של אמיר בעבודת הדוקטור שלו, חנה יבלונקה, היא תאמר שהשואה היא האירוע, בה"א הידיעה, שעיצב את החברה הישראלית. אני גם שמעתי אותה בקורס 'ניצולי השואה' – מהמהגרים לישראלים, ושם היא אמרה כמה השואה היא החוויה שעיצבה למעשה, אולי בעבר, את החברה הישראלית. אז אולי הלא-מודע שלנו עדיין חושב שואה בצורה שאנו לא יכולים לדמיין?

אמיר: ישנה גם תופעת המסעות של בני נוער לפולין – כשהם חוזרים, פתאום מבחינתם ישראל היא המענה לשואה, והם לא רואים את ישראל כמענה לאלף ואחד דברים אחרים. כלומר יש כאן עניין של סמליות.

שטרנהל: מה שאני חושב שאיננו מטופל כראוי, ואת זה אפשר לעשות רק בבתי ספר, באוניברסיטאות, הוא הצגת השואה בממד האוניברסלי שלה. מתעמקים רק בשואה עצמה ולא בדרך שהוליכה לשואה. השואה היא לא מאורע שנפל מהשמים, והיא לא התרחשה רק בגלל מטורף אחד ששמו היטלר. היתה אידאולוגיה נאצית. היו אינטלקטואלים רבים שנמשכו לאידאולוגיה של תורת הגזע בכל אירופה, לא רק בגרמניה. זה קשור בדברים שדיברנו עליהם קודם. במשך חמישים, שבעים, שמונים שנה לפני השואה לימדו את האירופים, לא רק את הגרמנים, שאי-השוויון בין עמים ובין לאומים ובין גזעים הוא טבעי, כי יש הייררכיה של גזעים. מאז המאה ה-18 תרבות האנטי-נאורות מהגישה את השוני

בין בני אדם, ואם אתה מרגיש את השוני אז השוני יוצר הייררכיה, וההייררכיה יוצרת פחדים ואיבה. גם יסודות של דטרמיניזם היסטורי, תרבותי, שבקלות יכול להתפתח לדטרמיניזם אתני, קיימים כבר מאז. הנאציזם אינו רק תוצר של מלחמת העולם הראשונה, והשואה אינה רק תוצר לוואי של מלחמת העולם השנייה. השואה היא תוצאה של הכרעה אידאולוגית, ולהכרעה האידאולוגית הזאת היתה הכנה תרבותית ארוכה מאוד. בלי תקופה ארוכה זו של הבשלה, אי-אפשר להבין את השואה. לגבי בני הנוער שנוסעים לאושוויץ וחוזרים משם, אני מבין שבשבילם, ובצדק, מדינת ישראל היא תשובה לשואה. וזה נכון.

אמיר: כמי ששרד את השואה, גם אתה חשת כך כשהגעת לישראל?

שטרנהל: במידה רבה כן. אבל אני רק יודע שישראל היא תשובה לא רק לשואה, היא תוצאה של תחושת הקטסטרופה שהיתה קיימת עוד הרבה לפני השואה, אבל בעיקרו של דבר הציונות היא תשובה לצרת היהודים על כל ממדיה. אלמלא הסכנות הקיומיות שנשקפו לעם היהודי, ישראל לא היתה קמה. מדינת ישראל קמה בגלל הסכנה הקיומית הרב-ממדית שנשקפה לעם היהודי, והעליות הגדולות לארץ היו עליות מצוקה. העליות הגדולות, בכלל זאת כמובן העלייה שאחרי הקמת המדינה, היו כולן עליות מצוקה. לא צריך להתבייש בזה. גם העלייה השנייה היתה עליית מצוקה, אף על פי שמי שלא רצה לבוא לארץ יכול היה לפתור את הבעיה האישית שלו בניו יורק. אבל בעיקרו של דבר, מה שהוליד את העליות החלוציות הוא המצוקה הלאומית.

ליאור: אפרופו עליות מצוקה, בספר שלך על תנועת העבודה משנת 1995, בנין אומה או תיקון חברה, אתה מותח ביקורת חריפה על כל ההתנהלות ההיסטורית שדיברנו עליה קודם – סוציאליזם לאומי ולא דמוקרטי – אבל אתה מגן, במירכאות או שלא במירכאות, על אופן קליטת העלייה בשנות החמישים. אני יודע שהסיכום שכתבת הוא משנות התשעים, לאור הטענות של דניאל בן-סימון ואחרים על 'עסקה אפלה בדרום', או על מין הייררכיה אתנית בקליטה, או על כך שהפיזור המודרניסטי של האוכלוסייה לא היה תמים. אתה מחייב את הצורה שבה תנועת העבודה קלטה את העולים. אז היכן בעצם הביקורת שלך על תנועת העבודה? כשקראתי את הספר הרגשתי קצת מבולבל. אתה מגן על הקמת המדינה ב'48, אתה מגן על קליטת העלייה בשנות החמישים, כלומר הביקורת שלך היא על הרגשת הלאומיות על פני זכויות אדם, לפחות אחרי 1948.

שטרנהל: בקליטת העלייה בשנות החמישים נעשו שגיאות רבות, היה הרבה זלזול בלא-אירופים אך גם את ניצולי השואה לא קלטו בפרחים. היישוב

הוותיק היה ממוקד בעצמו ובבניין המדינה, לא ברווחת הפרט שירד מהאונייה. מצד אחד אני לא חושב שהיה זרון בקליטת העלייה, שקלטו את העלייה כדי לייצר פה פרולטריון מזרחי זול וצייטן – לא החזיקו אותם בעמדת נחיתות משום שהיתה מדיניות כזאת. היתה קודם כול תפיסה שבאה מתקופת היישוב, כמו כל המושגים, שלפיה ישנם אנשים מועילים וישנם אנשים לא מועילים, ולכן לאנשים המועילים צריך לתת את התנאים הדרושים כדי שיוכלו למלא את תפקידם בבניין הארץ.

קופת חולים, למשל, היתה אמצעי לגיוס חברים להסתדרות, וקופת חולים היתה גם אמצעי להבטיח את יכולת התפקוד של האוכלוסייה המועילה. לא היתה כאן מדינת רווחה, כי מדינת רווחה, במובן האוניברסלי, לא נתפסה כנחוצה לצורך ביצוע המשימות הלאומיות. הפועל בשנות השלושים והארבעים היה חייל בצבא כיבוש הארץ. הוא היה זקוק לתנאים שיאפשרו לו לתפקד, צריך היה לדאוג לו לעבודה, לדאוג לו לשירותי בריאות, לדאוג לו לחינוך יסודי, אבל לא לחינוך תיכוני, כי לא היה צורך בחינוך שמעל לרמה היסודית. החינוך התיכוני היה יקר, החינוך באוניברסיטה היה יקר, משום שלא היה צורך בכל אלה. הארץ היתה זקוקה לעובדים בחקלאות ובראשית התעשייה. אינטליגנציה ומקצועות חופשיים הגיעו מגרמניה ומפולניה, לכן לא היתה דרושה השקעה בחינוך הגבוה. מי שרצה ללמוד באוניברסיטה היה צריך לשלם. אותו הדבר לגבי שנות החמישים – מה שנחשב לנחוץ היה טיפוח היסודות המועילים, טיפוח הילדים המזרחים: 'אנחנו נעשה מהם בני אדם', היו אומרים פעם, 'ההורים אבודים, אבל מהילדים נעשה בני אדם'. ההורים באמת נחשבו אבודים. אז הם חיו מהמינימום ההכרחי. ישנו מסמך בשם 'רו"ח קליין'. פיליפ קליין היה פרופסור לעבודה סוציאלית באוניברסיטת קולומביה. הוא היה ידוע מאוד בתחומו. בן-גוריון הזמין אותו לבוא ולברוק את מערכת הרווחה, או כפי שאמרו אז, הסעד. הוא ישב בארץ יותר משנתיים בסוף שנות החמישים וחיבר רו"ח קטלני. הוא דיבר עם בן-גוריון, בן-גוריון הקשיב, לקחו את הרו"ח, ומה עשו אתו? מנכ"ל משרד הרווחה אמר: 'סגרת אתו בארון ברזל, והמפתח אצלי'. זאת למדתי מד"ר שושנה מרום שחקרה את הנושא, ואין מומחית גדולה ממנה בנושא הזה. הוא אמר שם שאין מדינת רווחה אוניברסלית, משום שזו לא נחשבה חיונית לצורכי המשק. היום אנחנו רואים במדינת רווחה את מימוש זכויות האדם. הצהרת סן פרנסיסקו רואה בחירות מעוני אחת מזכויות האדם. אותנו עניינו רק האנשים המועילים, בני הארץ. כך היה בשנות השלושים והארבעים והחמישים. אבל היתה גם תפיסת כור ההיתוך וזה נעשה 'בונה פידה' לערכב את כולם יחד. זאת היתה הפילוסופיה של קליטת העלייה. אם זה היה נכון או לא נכון, זו שאלה

בפני עצמה. עכשיו נוטים לחשוב שזו היתה טעות, אך גם אם זו היתה טעות היא נעשתה ללא כוונות זדון; אבל מה שלא נעשה כטעות תמימה הוא הפעלת מדיניות שהקו המנחה שלה לא היה טובת העולה הנקלט אלא טובת המדינה שהעולה צריך היה לתרום לה. המטרה היתה לשרת את המדינה, זה היה פשוט בצורה חדר־משמיעית. העלו כל מיני הצעות איך לטפל בעולים. בן־גוריון אפילו חשב שצריך להכניס את כולם למחנות עבודה. אמרו לו שזה לא ייראה יפה אז הוא ויתר על הרעיון. גם זאת למדתי מד"ר שושנה מרום, שכתבה עבודת דוקטור מרתקת על הנושא הזה, על מדיניות הרווחה של שנות החמישים.

אמיר: אבל האם נוצרה מכל זה זהות ישראלית, ואולי גם בנוסף זהות חילונית, שאפשר לאתר אותה עד היום וקיימת כמשהו בפני עצמו, או שהיתה זהות מגובשת יותר בראשית המדינה והיום חזרנו למין מגזריות כזאת? כלומר, האם החברה הישראלית היום קיימת בזכות עצמה עם איזו זהות שיכולה גם להוות אתוס לעתיד?

שטרנהל: החברה הישראלית היום היא חברה קפיטליסטית גרועה יותר מרוב החברות במערב אירופה משום שהנאו־ליברליזם הוא היום אצלנו העמדה המקובלת היחידה הממשית. אין כאן לנאו־ליברליזם היום אלטרנטיבה סוציאל־דמוקרטית כפי שהיא קיימת באירופה. באירופה קיימת אלטרנטיבה כזאת, והימין בשלטון נאלץ להתחשב בה. מעבר לכך, במונחים שלנו, חלקים מהימין בשלטון היום באנגליה או בצרפת דומים לשמאלנים מסוכנים. אני מדבר ברצינות! האנשים בשלטון אצלנו, וזה כולל את הפקידות הבכירה, מחזיקים בתפיסה שלפיה מנגנוני השוק מספקים את הרגולציה הדרושה במשק, והכלכלה הקפיטליסטית הפרועה ביותר היא האמצעי היחיד לצמיחה ומתוך כך גם להבטחת עתידה של האוכלוסייה. מעטים באירופה חושבים כך, ומעטים באירופה יסכימו לשליטתן של כמה משפחות במשק הלאומי.

אמיר: אבל זה תהליך היסטורי מתבקש, כי לפי דבריך, מעולם לא היה כאן באמת סוציאליזם ומעולם לא היתה כאן מדינת רווחה. מאיפה תקום כאן אופוזיציה אם מעולם לא היתה כאן סוציאל־דמוקרטיה?

שטרנהל: לכן אנחנו מבינים את הקלות שבה הכלכלה הנאו־ליברלית הזאת התבססה כאן בתור הפתרון הראוי היחיד.

ליאור: זה התהליך שאתה מתאר בספר שלך על תנועת העבודה – שבעצם היסודות הנאו־ליברליים של ימינו תמיד היו קיימים בחברה כי לא היה שום סוציאליזם.

שטרנהל: נכון, זה התפתח מעצמו. אתה שואל את עצמך מתי בעצם זה קרה? זה קרה בהדרגה. אתה שואל את עצמך – בתקופה הזאת של קליטת העלייה, איך ייתכן שהחינוך התיכוני היה בתשלום? איך ייתכן שלא ירצו לקלוט את ילדי העולים ולאפשר להם להתקדם? איך ייתכן שלא ביטלו את שכר הלימוד והפכו את החינוך התיכוני לחינוך כללי, לחינוך אוניברסלי חינם? איך אתה מסביר היום את התביעה להעלאת שכר הלימוד באוניברסיטאות על מנת לכסות גירעונות שהמדינה יוצרת כמו ידיה? בסך הכול ביבשת אירופה הם מתמודדים עם הבעיה של עלות ההשכלה הגבוהה. השמרנים באנגליה באמת הולכים בדרך הקלה, מעלים את שכר הלימוד, אך יש שם אופוזיציה לוחמת ולא כל מה שהממשלה השמרנית רוצה באמת ימומש.

אמיר: רואים את זה גם בהפגנות. כשיש באירופה פגיעה הכי קלה בזכויות, מאות אלפי בני אדם יוצאים לרחוב. כאן לא קורה כלום. לדעתי זה חלק מהתהליך שאתה מתאר.

שטרנהל: משום שאין כאן מסורת אמיתית של איגוד מקצועי ואין מסורת אמיתית של מחאה ציבורית ושל מלחמה על זכויות. באמת מעניין למה זה קורה. ייתכן שזה מתחיל מהעובדה שלא היה בארץ אף פעם פרולטריון במשמעות האירופית של המושג. פועל שעבד בידים, השאיפה העיקרית שלו היתה להפסיק לעבוד בידים ולעבור להיות פקיד או סוחר. לא היתה תרבות של פרולטריון. ולכן לא היתה תרבות אמיתית של איגוד מקצועי. לא היתה אצלנו תפיסה של הגנה על הזכויות בהיותן הזכויות שלך, ולא זכויות שמישהו מעניק לך – החברה או המדינה. כשאולמרט הגיע לשלטון – זה היה כל כך אופייני – הוא דיבר על 'כלכלה של חמלה'. כלומר ירחמו עליך ולא יחנקו אותך. לא שמגיע לך שיתייחסו אליך כבן אדם, אלא מתוך רחמים ייתנו לך גם פירורים שייפלו משולחן הצמיחה. קודם יצחק תשובה ונוחי דנקנר ייקחו את שלהם, אבל גם לך יזרקו משהו. ידאגו שלא ידרסו אותך ברחוב; אבל את העיקרון שלפיו זכותו של האזרח לקבל שירותים משום שהוא אזרח ומשום שהחברה קיימת כדי לשרת אותו ולא להפך, את העיקרון הזה אנחנו עוד לא קולטים עד הסוף.

אמיר: מרבים להלל את המדיניות ששלטה עד שנות השבעים, מדיניות של שוויון בכל המדרגים, לפני שהחלו התהליכים הקפיטליסטיים.

שטרנהל: אז מי שחושב שהיתה פה חברה סוציאליסטית שואל אז איך זה קרה לכם? מתי זה קרה לכם? מדוע זה קרה לכם? זה מיתוס. אתה יודע, אני זוכר

שכשהייתי דוקטורנט בפריז בשנות השישים היו שואלים אותי אם בין תל אביב לחיפה יש עוד משהו חוץ מקיבוצים. ידעו שיש תל אביב, ידעו שיש ירושלים, וכל חלקי הארץ האחרים מכוסים בקיבוצים. היו כאלה שחשבו שכל הארץ היא בעצם קיבוץ גדול. אנחנו ידענו משנות השלושים לשווק את הקיבוץ, והקיבוץ כאמת היה דבר מדהים. גם יהודים אמריקנים, הבונדיסטים והאנטי־ציונים נדהמו מהקיבוץ וקנו את כל החבילה בזכות הקיבוץ. כך גם רבים במקומות אחרים, לא יהודים. הקיבוץ, היהודי הזה שחורש את אדמתו, עם רובה על הכתף וחי בחברה הקומוניסטית המושלמת שהיתה אי פעם, זה הצית את הדמיון. והתחושה היתה שזאת הארץ, אלה היהודים החדשים.

ליאור: אבי הוא קיבוצניק שמוצניק לשעבר, אני בא מהקיבוץ המאוחד, מגבעת השלושה, ואבא שלי עבד הרבה מאוד שנים בבנק הפועלים בתקופה שזה היה בנק פועלים, כלומר מ־8:00 עד 17:00, בהסכם קיבוצי, קרא עיתון דבר כל יום, השתתף במצעדי אחד במאי. מבחינת הסממנים, הסמנטיקה, זה היה סוציאליזם. אבל שוק העבודה הישראלי, עד לפני עשרים שנה, עד ששברו את הוועדים הגדולים, מכל מיני סיבות, היה שוק שהיתה בו עבודה מאורגנת. ההורים שלנו גדלו בביטחון תעסוקתי גדול הרבה יותר מאשר בדור שלי. למשל בממשלת גולדה, לא זוכרים את זה, אבל היתה שם גישה סוציאלית, ורובין הראשון שכנה עשרות אלפי דירות לזוגות צעירים. כלומר משהו בהלך הרוח ובתפיסה של מפלגת העבודה ההיסטורית היה הרבה יותר מכוון למטה, לא כמו היום. היום גם הסמנטיקה הזאת נעלמה. הדירה הממוצעת שבונים היום היא בגודל 188 מטר מרובע, בונים במרכז ירושלים דירות למיליונרים מחו"ל, כל השירותים מופרטים. כל הסמנטיקה היא קפיטליסטית, איבדנו את הסולידריות אפילו כדיבור. אז למרות כל התיאורים שלפיהם בעצם אף פעם לא היה כאן סוציאליזם אמיתי אלא רק אינסטרומנטלי, האם העובדה שאיבדנו גם את המינוח הזה, את התפיסה הזאת, העובדה שכבר לא מציינים היום את אחד במאי, שכבר אף אחד לא עובד בעבודה מאורגנת וכבר אין מפלגת עבודה שהסמל שלה הוא דגל אדום — האם זה לא מעיד על שינוי במבנה העומק שהוא חד וחריף מאוד בעשרים או בעשרים וחמש השנים האחרונות?

שטרנהל: זאת נקודה מאוד חשובה. אני חושב שלא היתה כאן מהפכה, היתה כאן חרפה של מגמות שהיו קיימות כבר קודם. אין ספק שעבודה מאורגנת והסתדרות חזקה פעלו לטובת האדם העובד. אין ספק שהסטטוס של האדם העובד היה שונה ממה שהוא היום. אבל זה נבע מהעובדה שהאדם העובד היה חייל בצבא בניין האומה, המכשיר הטוב ביותר שאפשר היה להמציא לבניין

האומה. אף אחד לא יכול היה לבנות את האומה ואת הארץ טוב יותר מהפועלים. ולכן הגיעו להם השירותים, לכן היו צריכים גם שיכונים, וגם ביטחון סוציאלי. גם הבורגנות הכירה בכך – די לקרוא את עיתון הארץ של תקופת היישוב כדי להבין זאת – אך לא היתה לנו תפיסה אוניברסלית של זכויות. מאחר שלא היתה תפיסה אוניברסלית של זכויות, או לא היתה תפיסה של זכויות אוניברסליות, השחיקה יכלה להתפתח הרבה יותר מהר ובצורה חמורה יותר. לכן קל יותר להגן על מדינת הרווחה כבליגיה, בשוודיה, בצרפת או בגרמניה מאשר להגן על מדינת הרווחה כאן. אצלנו כבר מטילים ספק גם בזכות השביתה.

מאחר שמלכתחילה הכלכלה היתה כלכלה קפיטליסטית, ומאחר שמלכתחילה הצמיחה הכלכלית היתה קנה המידה לרצוי, אז הגישה היתה אינסטרומנטלית והשאלה היתה 'מה מועיל יותר ומתי?'. המושג של צדק חברתי כשלעצמו לא היה מושרש, הוא היה דבר יחסי, ולכן ברגע שהתברר שהצמיחה הכלכלית שבה תלוי עתיד המשק, או ברגע שחשבו שצריך לפתוח את כל השסתומים לתחרות הכול ככול, האלמנט של הרגולציה על ידי המדינה התמוטט. מאחר שהיחס לשאלת הצדק החברתי היה אינסטרומנטלי, לא היה לך עוגן, לא היה לך כבר במה להיאחז. יש הבדל בין אמירה שלכל ילד מגיע ללכת לבית ספר תיכון, לנסות לפחות את כוחו בבית הספר התיכון, ולכן החינוך צריך להיות חינם, לבין שאלה כגון כמה בוגרי תיכון אנחנו צריכים כדי לאייש את המשרות האלה והאלה, בתחומים שהמשק זקוק להם. אותו הדבר לגבי האוניברסיטאות. בימי היישוב באמת שאלו את השאלה וגם נתנו תשובה: למה לטפח את האוניברסיטה אם יש לך זרם בלתי פוסק של בוגרי אוניברסיטאות מבחוץ? בשביל מה אתה צריך כאן עוד רופאים? עוד עורכי דין? עוד פרופסורים לספרות ולהיסטוריה? ממילא הם באים בכמויות מגרמניה, מפולניה. בצרפת, למשל, כבר בסוף המאה התשע עשרה היה חינוך חינם מגן ילדים עד סוף הדוקטורט, משום שהחינוך נתפס כזכות יסוד וגם ככלי לשיפור החברה וחיידוש האליטות. היום, כשהכלכלה מדרשדת והלחצים לקיצוצים בתקציבי הרווחה גוברים, נלחמים בשיניים על הישגי העבר ובינתיים מצליחים לשמר אותם.

זאת הטענה שלי נגד תנועת העבודה לדורותיה. גם בשנות החמישים המאוחרות, כשכבר נכנס שכר הלימוד המדורג, המושג הזה של זכויות חברתיות אוניברסליות לא ממש נקלט. כמה זמן היה צריך לחכות לחוק בריאות ממלכתי? איך קרה שלא תנועת העבודה היא זו שהגשימה את השינוי הגדול הזה? איך אתה מסביר את העובדה שתנועה שרואה את עצמה כתנועה סוציאליסטית לא הקימה מדינת רווחה, לפי כללי התקן של מדינת רווחה? התשובה היא בדרך כלל 'לא היה כסף' או 'אי-אפשר היה'. אני חושב שזה לא הנימוק האמיתי. אני

חושב שפשוט היתה כאן בעיה של מבנה אידאולוגי, מנטלי, של דבקות במטרה הלאומית והתעלמות מהצורך לשנות סדרים חברתיים.

אמיר: ומה נשאר עכשיו מהמבנה הזה? כלומר, ברור שמדינת ישראל היא מה שצמח לפני כן, אבל להרגשתי, מה שנוצר עכשיו זה תהליך של ירידה והיחלשות.

שטרנהל: זו החמרה. זו החמרה של מצב קודם. זה לא שהיתה איזו מהפכה נאו-ליברלית פתאום בכלכלה. זאת אשליה לחשוב שהיתה פה כלכלה מתוכננת, או שהיה פה סוציאליזם של המדינה, כפי שבעצם היתה הטענה הגדולה תמיד. המשק הפרטי פרח כאן תמיד.

ליאור: המדינה הפכה את כל היצרנים של תקופת היישוב למונופולים. הרי למה אסם כאלה גדולים? כי המדינה הפכה אותם בשנות החמישים למונופול.

שטרנהל: טוב, זה היה יותר פשוט. בטח.

ליאור: בעניין תנועת העבודה, בספר שלך אתה אומר שחלק ממפרשיה של תנועת העבודה, כמו אניטה שפירא, הם בעצם אנשי תנועת העבודה. את העובדה שאניטה שפירא כל כך אוהבת את הקיבוץ המאוחד אנחנו יודעים, אבל אתה גם הקמת את 'חוג 77' במפלגת העבודה עם עוד אינטלקטואלים אחרים. מה בעצם היו המטרות של 'חוג 77' ולמה חשבת שתוכל לשנות את הלך הרוח המחשבתי בתנועת העבודה מבניין חברה וסוציאליזם אינסטרומנטלי לתיקון חברה? ודבר נוסף, גם הוא קשור לספר שלך: האם אנשי אקדמיה יכולים בכלל לשנות, והאם לא צריך להיות בישראל מה שכינית 'פוליטיקאי מקצועי'?

שטרנהל: הקמנו את 'חוג 77' בליל הבחירות של 17 במאי 1977, בעקבות ההלם של המפלה, בכיתו של חברנו המנוח דן הורוביץ, שם ציפינו יחד לתוצאות. יצאנו מתוך הנחה שמפלגת העבודה, תנועת העבודה בכלל, לאחר שהתפוררה בתהליך ארוך, הגיעה לשפל המדרגה. זה מה שגם אמרנו לפרס ולרביץ וליגאל אלון ולכל הצמרת המנהיגה: עכשיו יידרשו שמונה עד שתיים-עשרה שנים כדי לבנות את המפלגה מחדש. למה שמונה עד שתיים-עשרה שנים? משום שחשבנו במונחים של שתיים או שלוש כהונות של הכנסת. לכן אמרנו שאסור לחשוב על הבחירות הבאות, צריך לחשוב בפרספקטיבה של שמונה, עשר, שתיים-עשרה שנה כדי להקים מחדש מבנה שחרב לחלוטין. המערכת חרבה מבחינה אינטלקטואלית, מבחינה אידאולוגית, אין לה פתרונות לבעיות הבערות של החברה וגם אין לנו פתרונות בשאלת השטחים שנכבשו כבר עשר שנים קודם

למפלה. ב־77' כבר ראינו שמתחילה הבעיה של שקיעה בשטחים, אמנם בצורה הדרגתית מאוד אבל זה התחיל כבר אז. הסיפור של אלון מורה הדליק אצלנו נורה אדומה. היו לנו ויכוחים רבים על כך בתוך המפלגה. במיוחד זכור לי הוויכוח עם חיים גורי, שחזר מאלון מורה ודיבר על מחזות מהתנ"ך שהתרחשו שם. ואני אמרתי: אולי אלה מחזות מבית משוגעים? היינו מודעים לבעיה הזאת מלכתחילה. ולבעיה החברתית, העוני, הפערים, כבר אז ראינו את המציאות החברתית הקשה; קשה פחות מאשר היום כי קודם כול כל החברה כולה היתה ענייה יותר – הכול יחסי בפערים – ושנית משום שלא היה כאן פולחן הכסף, לכן גם לא היתה שחיתות כפי שישנה היום.

ליאור: היה פעם אתוס נורא יפה של צניעות במדינת ישראל. היינו מדינה צנועה מאוד.

שטרנהל: היו אנשים שניהלו שחיתות פוליטית משהו-משהו, כמו אבא חושי ויוסף אלמוגי בחיפה עוד מסוף שנות השלושים. ישנם פרוטוקולים של מרכז מפא"י שבהם מדברים על משטר של פחד בחיפה. שם באמת התממש מה שקרל קאוטסקי (Kautsky) אמר פעם ללנין: 'הדיקטטורה של הפרולטריון שלך סופה שתהפוך לדיקטטורה על הפרולטריון'. וזה מה שהיה בחיפה. אבל האנשים האלה לא לקחו לכיס אגורה. אבא חושי מת, נדמה לי, בדירה קטנה וישנה בשכונה המזדקנת של הדר הכרמל. הכסף, פולחן הכסף ושלטון הכסף ו'לעשות לביתך' – מושג שמעורר סלידה – כל אלה תופעות מאוחרות. בזאת צריך להכיר. למרות כל הביקורת שיש לי על תנועת העבודה, ואני חושב שהיא מוצדקת, מנהיגיה לא התעשרו מעבודה ציבורית. עם זאת, חולשתה הגדולה היתה בכך שהיא לא ניצלה את העמדה שהיתה לה, את אותה הגמוניה מפורסמת, על מנת לנסות ולבצע שינוי ממשי בחברה. זאת היתה הטענה הגדולה שלי, וכשהקמנו את 'חוג 77' חשבנו שצריך ללכת קדימה, שצריך להציל את המפלגה הזאת, צריך לנצל את ההתפוררות על מנת לבנות את המערכת באופוזיציה. אני זוכר את זה היטב: ראינו בכך שירות לחברה. כשהצטרפנו למפלגת העבודה, מי שכמובן קפץ על נכונותנו זו מיד והבין שאפשר לנצל את הלך הרוח הזה היה שמעון פרס. הוא הזמין אותנו מיד לשיבה הראשונה של מרכז מפלגת העבודה שהיתה אחרי הבחירות. הוא הזמין אותי לדבר, ואני עליתי על הבמה, ומולי יושבים בשורה הראשונה כל הטנורים של המפלגה, ליד גולדה יושב רבין כמו תלמיד על יד הגננת, בר-לב, יגאל אלון, גלילי, ואני אומר להם – הכול מזיכרון, פעם אבדוק את הניסוח המדויק בפרוטוקולים: 'איך נראית מפלגה שאיבדה את הפועלים שלה, איבדה את הנוער שלה, איבדה את האינטלקטואלים

שלה? מה זה אומר עליה? עומדים על הבמה דגלים אדומים, אז או שלוקחים אותם ברצינות או שמורידים אותם'. דבר שלישי, אני אומר להם: 'הפלסטינים, מגיעות להם זכויות. הם עם, כמונו'. ואני מוסיף: 'הזכויות האלה לשלטון עצמי, לעצמאות, הן זכויות אוניברסליות, וזה הדגל שלנו, עם זה הלכנו'. זה כמובן לא היה נכון, כי זה לא היה הדגל, אבל אז עדיין לא חקרתי את הנושא בעצמי וכך חשבתי. נהיה שקט. דממת מוות. גולדה ביקשה מיד את רשות הדיבור, עלתה על הבמה והתחילה לדבר, ואני רואה את רבין מתחפר ככיסא שלו. והיא אומרת: 'אני לא זוכרת שזה היה הדגל שלנו ושנחנו הלכנו אתו'. גולדה כמובן צדקה, זה לא היה אף פעם דגלה של התנועה. אני כשלעצמי הבינתי זאת רק קרוב לעשרים שנה מאוחר יותר, כאשר סיימתי לכתוב את בנין אומה.

אך נוסף על כך גולדה רצתה גם לומר שאנחנו בעצם גוף זר במפלגה, כי המפלגה אינה מקבלת את העיקרון שגם לפלסטינים יש זכות על הארץ, זכות לעצמאות ולחירות. והיא צדקה במובן מסוים. אבל אנחנו רצינו לנהל מערכה בשתי חזיתות – העניין הפלסטיני, העניין של שתי מדינות לשני עמים, שאז נחשב לסכנה לציונות, לעם ולמדינה, ממש כפירה בעיקר. גם לקראת הבחירות של '81, אצל פרס עדיין אסור היה לדבר על עם פלסטיני. אנחנו הלכנו על זה ובאותה המידה על העניין החברתי. כבר אז אמרנו, יש עוני, יש פערים, ופה מדובר בצדק, ופה מדובר בזכויות, פה לא מדובר בשאלה אם זה טוב או לא טוב למשק. לא יכול להיות שיהיו ילדים רעבים. אתם לא יכולים לזכור את זה כי זה היה לפני שנולדתם: כשגולדה היתה ראש ממשלה, הרדיו שידר כתבה על ילדה מבית שאן שאמרה שהיא רעבה. הארץ רעדה כולה. זה היה שוק – ילדה רעבה! היום מישהו מתרגש מילדים רעבים? זה כמו אותה ישיבת ממשלה שבה היה דיון על ילד פלסטיני שנהרג בטעות. באמת הרגו ילד פלסטיני בטעות. היום זה יהיה נושא לדיון בממשלה? אז הדברים האלה – צדק חברתי והכרה בזכויות הפלסטינים ושלטון עצמי פלסטיני העסיקו אותנו. דיברנו על שלטון עצמי פלסטיני ועל האפשרויות השונות לסיום הכיבוש. בשביל זה הקמנו את 'חוג 77', ואנחנו חשבנו, בתמימותנו, בטיפשותנו, שיתנו לנו לעבוד. היינו מוכנים לעבוד קשה, הצענו לפרס לקחת לידינו את בית ברל. בית ברל היה אז סמינר אידאולוגי של מפלגת העבודה; אני לימדתי שם כשהייתי אסיסטנט צעיר, תלמיד MA, זה היה דבר יוצא מן הכלל. קשה להאמין שהיה פעם דבר כזה, שהיו מביאים לשנה שלמה פעילים של מועצות פועלים ושל מפלגת העבודה, של מפא"י, לשנה תמימה בתנאי פנימייה כדי ללמוד. לא היו אז מכללות, היתה רק אוניברסיטה אחת (העברית, בירושלים), אוניברסיטת תל אביב רק התחילה לפעול. אלה היו אנשים שלא היתה להם תעודת בגרות, ואנחנו לימדנו אותם.

אמרנו: 'אנחנו ניקח את בית ברל, נעשה מזה בית ספר של המפלגה', אמרנו: 'כל אחד מאתנו מתחייב לתת יום אחד בשבוע בבית ברל'. ואנחנו היינו אז בתחילת שנות הארבעים שלנו, בנינו קריירות, זה לא היה סתם, היינו צריכים גם לעשות את העבודה שלנו. אבל היינו מוכנים להקדיש את הזמן והמאמץ. כאשר הצענו לנהל את בית ברל וללמד שם, התקשר אלי גדי יעקובי וביקש לדבר אתי. אמרתי לו שאזמין עוד כמה חברים מהגרעין הפעיל של 'חוג 77'. ישבנו במשרד שלי בגבעת רם. גדי יעקובי אמר לנו: 'חברים, אתם לא יודעים עם מי יש לכם פה עסק. אתם לא יודעים איפה אתם נמצאים. אתם חושבים שרביץ ופרס מוכנים לחשוב במונחים של עשר, שתיים-עשרה שנה? הם יחכו עשר, שתיים-עשרה שנה בשביל לחזור לשלטון? אתם רוצים לקחת את בית ברל? אתם יודעים מה יש בבית ברל? מישהו ייתן לכם את בית ברל? מישהו ייתן לכם להתקרב לבית ברל בכלל? יש קרן ברל כצנלסון, יש שם רכוש, יש שם כספים שעוברים ממקום למקום, על מה אתם מדברים...'. זה היה נכון. לאט לאט ראינו שבעצם אי-אפשר לעשות שום דבר. מה שנהניתי ממנו באמת היתה העבודה עם האנשים בשטח. בסניף שאליו הייתי שייך, סניף דרום ירושלים, האנשים אהבו אותנו. אני נבחרתי שם במקום הראשון למחוז, לפני מזכיר הסניף. כשדיברנו במרכז, אנשים באו ואמרו: 'אף פעם לא דיברו פה ככה, אף פעם לא שמעו פה דברים כאלה'. מבחינה זאת זה היה יוצא מן הכלל. אבל לא יצא מזה שום דבר ממשי, ובמלחמת לבנון החוג התפרק. אבל עד היום הזה זוכרים את החוג ואת התקופה הזו.

ליאור: אתה יודע, זה נשמע כמו 2010, לא כמו 77'. הדברים שאתה אומר על מפלגת העבודה, בצורה מפתיעה זה נשמע כל כך אקטואלי.

שטרנהל: בטח, שום דבר ממשי לא השתנה. זה רק יותר גרוע. זו הטרגדיה. זה מה שטרגי פה.

ליאור: מה שאמרת אפשר לומר על מפלגת העבודה גם היום.

שטרנהל: אתה יודע, ניסיתי בצורה נואשת לעשות קצת סדר אצלנו בבית, בניירות שהצטברו במשך שלושים שנה. מצאתי את תיק הניירות של 'חוג 77' ואמרתי לעצמי, אפשר לפרסם את זה היום. אפשר לקחת את הניירות שכתבנו אז, זה לא הרבה אבל כתבנו מצע אידאולוגי. אפשר לפרסם את זה גם היום. עברו מאז שלושים ושלוש שנים.

ליאור: אבל אני רוצה להגיד עוד משהו בקשר למפלגת העבודה. הרי מתעסקים באופן אובססיבי במפלגת העבודה ובאיך שהיא קורסת — 13 מנדטים עם אהוד

ברק, מגדלי אקירוב וכן הלאה. אני חושב שכשמספידים אותה ומתעסקים בה באובססיה כזאת נובע מזה שרוב העיתונאים והאנשים שמתייחסים לשיח הציבורי הם בעלי זיקה למפלגת העבודה. אני רוצה להזכיר שב-2006 לליכוד היו רק 12 מנדטים, והליכוד הזה, של ז'בוטינסקי ובגין, היום מדבר על שתי מדינות לשני עמים, אבל אף אחד לא מדבר על מות הליכוד. אבל הליכוד, אחרי שהיה בשפל, עבר מ-12 מנדטים ל-30 מנדטים היום. יכול להיות שבמצב עניינים אחר, אם מפלגת העבודה היתה הולכת לאופוזיציה היא לא היתה נראית ככה.

שטרנהל: יש במפלגת העבודה אנשים טובים, מסורים, צנועים, אני עוד פוגש אותם, שזוכרים את התקופה הזאת. מתברר שיש חוג אידאולוגי בירושלים, והם הזמינו אותי לשם לפני זמן לא רב, וכאו אנשים מחוץ לעיר, באו אנשים מחדרה, וזה היה יוצא מן הכלל. אנשים שתענוג לדבר אתם והם לא באים לידי ביטוי. יש לי במשרד פרוטוקולים של ישיבות מרכז מפא"י מראשית המדינה. קוראים את משה ברעם, האבא של עוזי, את ברל לוקר, הפעילים האלה מהדרג השני, והם אומרים: 'לא היה אצלנו דיון אידאולוגי כבר שנים'. הם אומרים את זה כבר אז. וזה מעניין, כי מפלגות סוציאליסטיות באירופה מתכנסות בדרך כלל לוועידה כל שנה. את הוועידה הזאת מכינים בסניפים, והנציגים הנבחרים מביאים הצעות החלטה. ויש כמה הצעות החלטה שהזרמים השונים במפלגה מעלים לדיון. אצל הצרפתים יש גם 'אוניברסיטת קיץ' שבה יושבים שבוע. יש פעילות כל הזמן, יש כל הזמן חשיבה איך להתמודד עם הקפיטליזם, מה מקומה של מפלגה סוציאליסטית במערכת הכלכלית-חברתית הנוכחית וכן הלאה. אצלנו הרגלים כאלה בכלל לא קיימים. כשהייתי סטודנט נסעתי פעם או פעמיים לבית ברל לדיונים, פעם היו אלה צעירי מפא"י, שהזמינו את פרופסור ארנסט סימון, מאנשי 'ברית שלום', פעם היה איזה גוף אחר, בכפר הירוק היו התכנסויות. אפילו הדברים האלה, שאף פעם לא היו מי יודע מה בהשוואה למה שעשו מפלגות סוציאליסטיות באירופה, נעלמו לחלוטין. מפלגת העבודה — זה לא שהיא לא יכולה לקום תאורטית, בתאוריה היא יכולה. אתה צודק, הליכוד כבר היה במצב קשה עוד יותר, והיה זמן כשבגין כבר חשב לפרוש מהחיים הפוליטיים. לתנועת החירות כבר היו שמונה מנדטים בשנות החמישים. המפלגה הסוציאליסטית הצרפתית, אחרי מאי '68, ירדה לשלושה עד חמישה אחוזים. ב-'81, אחרי ניצחון גורף, הם היו חזרה בשלטון. גם נשיא, גם רוב בפרלמנט. זה אפשרי, אך לשם כך צריך אידאולוגיה, צריך איזשהו חוט שדרה אידאולוגי, צריך אנשים אמיצים מספיק, צריך מנהיגות. זה מה שאמר לי פעם מישהו בפריז. הוא אמר לי שהצרה של השמאל הישראלי היא שיש לו הכול:

יש לכם אינטלקטואלים, יש לכם סטודנטים, יש לכם סופרים, יש לכם פעילים, אבל אין לכם את מיטראן. וזה נכון. לא פרס ולא רבין היו בוני מפלגה. על אהוד ברק בכלל לא מדברים. צריך לדעת איך לבנות מפלגה.

אמיר: אני אעבור לכמה שאלות בנושא האקדמיה. בסך הכול זה כתב עת של תלמידי מחקר.

שטרנהל: כבר שלוש שעות אנחנו מדברים, לא? אתם שואלים שאלות כל כך טובות וכל כך מעניינות שלא הרגשתי שהזמן עובר.

אמיר: אז אני רוצה לשאל אותך על מצב האקדמיה ומדעי הרוח בפרט. האם אתה יכול לתת סקירה כלשהי או מחשבות על מצב מדעי הרוח בישראל כעת, על העתיד, על העתיד של תלמידי המחקר, וגם על מגמות מחקר עתידיות או נוכחיות, שלדעתך חשוב לחקור וגם ראוי לחקור?

שטרנהל: מה שחשוב לחקור וראוי לחקור זה מה שמעניין חוקר. צריך הרבה חוקרים והרבה חוקרים מוכשרים שיעשו את מה שמעניין אותם. אין שום קנה מידה אחר. זה החופש האקדמי הבסיסי, וזה התנאי הבסיסי לקידום המחקר, לקידום הידע ולפיתוח תרבות. אני תמיד חשבתי: לקבל משכורת בשביל לעשות מה שמעניין אותי, זו פריבילגיה אדירה. מה אדם יכול לבקש עוד? כך אנחנו משרתים את החברה וכך אנחנו משרתים את התרבות, ואין שירות גדול מזה. אין דבר חשוב מאשר לתת לאדם צעיר את התנאים שיאפשרו לו לעסוק במה שמעניין אותו. אשר לעתיד מדעי הרוח: מדעי הרוח, בכל חברה מתורבתת הם חוט השדרה של האקדמיה. סוף סוף התעוררה אצלנו איזושהי מודעות לחורבן שמתרחש כאן. באוניברסיטה העברית המצב הוא קטסטרופלי, במשמעות המקובלת, כפי שמוגדרת קטסטרופה במילון.

ליאור: אבל נשיא האוניברסיטה העברית בירושלים, מנחם בן-ששון, ההיסטוריון של עם ישראל, ואיתמר רבינוביץ', שהיה נשיא אוניברסיטת תל אביב – הם באים ממדעי הרוח.

שטרנהל: גם מנחם בן-ששון וגם שרה סטרומזה [רקטורית האוניברסיטה העברית בירושלים], שניהם באים ממדעי הרוח ושניהם עושים מאמצים גדולים, הם באמת מודעים לבעיה. מה שאי-אפשר להגיד על המנהיגות הקודמת. אולם כרגע מחכים לשר החינוך, מחכים לתקציבים שהובטחו כדי לפתוח תקנים או להחזיר אנשים מחוץ לארץ. באוניברסיטה העברית אין כרגע תקנים, מסיבות שאיני בקיא בהן, אך עובדה היא שהאוניברסיטה מאבדת אנשים. הסיפורים

ששומעים מכיוון משרד החינוך על 1,500 ישראלים מהשורה הראשונה של המחקר שיחזרו מחוץ-לארץ הם עורבא פרח. מי שנמצא שם מעבר לדוקטורט כבר לא יחזור. יהיו כאלה מעטים, אך לא יותר. אין 1,500 מועמדים מהאוניברסיטאות מהשורה הראשונה, זו אגדה. היום הבעיה האמיתית היא איך להחזיר את מסיימי הדוקטורט ואיך למנוע את המשך העזיבה. שתי המשימות משולבות זו בזו. יש צעירים מוכשרים, יוצאים מן הכלל, גם בארץ וגם כאלה שלמדו בחוץ לארץ ורוצים לחזור. יש כאלה שחוזרים, יש לי תלמידים כאלה. אם לא יקלטו את אלה אז לא יעזור שום דבר, כי מדעי הרוח זה אנשים. זה לא מעבדות, זה לא בניינים, זה לא תקציבי ענק למחקרי שדה יקרים, זה אנשים וספרייה. זה נכון גם לגבי חלק גדול ממדעי החברה. גם בתקופת המחשב, אוניברסיטה שאין בה ספרייה הגונה דוחה אנשים כי אינה מאפשרת לעבוד. בכל זאת היום, בזכות האינטרנט, על בעיית כתבי העת אפשר להתגבר בקלות יותר מאשר בעבר, וחוץ מזה, כמו שאני נסעתי תמיד לחוץ לארץ כדי לעבוד בארכיונים ובספריות, גם היום אפשר. בשביל זה קיימות קרן ההשתלמות ומלגות בחו"ל, וככל שאדם מוכיח את עצמו הוא זוכה ליותר הזמנות ויותר הזדמנויות. הבעיה היא לקלוט את האנשים בראשית דרכם. ברגע שיהיו תקנים לאנשים טובים אז גם המקצוע יתפתח. ראיתי, למדתי כמו כולם, שיש אצלנו משבר נורא בחוג לספרות. אם יזרימו לשם עוד שלושה או ארבעה אנשים טובים, מבריקים, שתלמידים ירצו ללמוד אצלם משום שלאנשים האלה יש מה להגיד, אז החוג הזה יגדל ויתפתח. בנוסף, יש קשר בין המקצועות במדעי הרוח שלומדים לבין היכולת אחרי זה לחיות מהם. אז מה שקורה עכשיו בבתי הספר התיכוניים זה לטובה. בזה אין צל של ספק. אם מורה בבית ספר תיכון יקבל שכר שאפשר לחיות ממנו בצורה מכובדת, אז זה דבר חשוב. הוא יוכל וירצה גם להקדיש זמן לקריאה ולעבודה עצמית. אני גם מדבר שנים על יצירת קשר בין האוניברסיטאות למורים התיכוניים. אין שום סיבה שמורים בכיתות העליונות של בתי הספר התיכוניים לא יהיו חשופים לעבודה שלנו באוניברסיטאות ושהם בעצמם לא יעסקו במחקר.

ליאור: אנחנו יודעים שבמוסדות להשכלה גבוהה באמריקה למשל, או ברוב המדינות בעולם, לומדים מדעי החברה ואז בוחרים תחום התמחות, למשל כלכלה. אחת הסיבות שהכלכלה שלנו נראית ככה היא שרוב הכלכלנים בשנים האחרונות, שלמדו כלכלה כמקצוע, לא למדו שום קורס ביקורתי במדעי החברה. בארצות הברית אם אתה לומד מדעי החברה ומתמחה במשפטים, אתה לומד גם היסטוריה, ספרות, אתה חייב ללמוד הכול. יכול להיות שאם השיטה בישראל היתה כמו באמריקה, היו יותר אפשרויות עבודה לבוגרי מדעי הרוח והחברה.

שטרנהל: אם אתם מעלים את השאלה הזאת, אז בואו אומר לכם מה אני באמת חושב. מה שאני באמת חושב הוא שהלימודים הגבוהים צריכים רפורמה כללית. תואר ראשון בשלוש שנים לא עונה על הצרכים. הוא צריך להימשך ארבע שנים, שמתוכן שנה תוקדש ללימודים כלליים. לא ייתכן שכלכלן לא ידע שום דבר בהיסטוריה או בסוציולוגיה או בפילוסופיה או בספרות. אותו דבר לגבי היסטוריון – לא יכול להיות שהוא לא ילמד גם כלכלה וגם נושאים אחרים במדעי החברה. על התשתית הזאת יוקם מבנה שונה של לימודים לתארים מתקדמים (Graduate Studies). בעניין הזה אפשר באמת ללמוד מאמריקה. מאמריקה אי אפשר ללמוד הכול, את הרוב לא, אבל יש דברים שכן. וזה ביניהם. שינוי רדיקלי במבנה הלימודים לתואר הראשון, ואחר כך בנייה מחדש של לימודי התואר השני. היום, בפעם הראשונה, שמעתי או קראתי באיזשהו מקום על מה שבאמריקה עושים כבר מזמן. הבת הצעירה שלי למדה חמש שנים וחצי בפרינסטון. יש לה שם חברים שיוצאים עכשיו לשוק העבודה. יש אנשים שלמדו אתה ב-Graduate School, שלמדו היסטוריה, שלמדו פילוסופיה, והולכים עכשיו לעבוד בוול-סטריט. את המעסיק לא מעניין אם הצעיר למד כלכלה או לא. מעניין אותם איזה ראש יש לו והיכן למד המועמד. כמובן, מי שלמד ספרות, או היסטוריה או פילוסופיה לא יכול לעבוד במחשבים, אבל הוא יכול לעבוד בכל תפקיד שבו דרושה חשיבה בכל חברה גדולה. בוגר טוב של מדעי הרוח הוא מוכשר לא פחות מבוגר מנהל עסקים. השאלה היא איך הראש שלו עוצב, ואיך לימדו אותו לעבוד ואילו כלים הוא קיבל לחשיבה עצמית. על מנת לשוב לנקודת המוצא: בסך הכול נדמה לי שכולם מתחילים להבין שאין תרבות בלי מדעי הרוח. אין אוניברסיטה בלי מדעי הרוח.

אמיר: אבל לצד זה, לדוגמה, דוקטורים צעירים במדעי הרוח כמעט לא מקבלים תקנים. אם פרופסור יוצא לפנסיה התקן לרוב נסגר. האקדמיה סופגת כל הזמן בליסטריות מהפוליטיקה – ביבי הוא דוגמה קלאסית לכך – ובעיקר מדעי הרוח, כי הם נחשבים 'לא יצרניים'. אתה אומר שמתחילה הבנה, אבל מנגד ההתקפות לא נפסקות.

שטרנהל: הדוקטורנטים ותלמידי ה-MA הם בבת עיניה של ההשכלה הגבוהה. זה עתיד המדע והתרבות. באלה צריך להשקיע ולהשקיע בלי סוף. זו צריכה להיות חובה לאומית, לטובת החברה, בלי לדבר כבר על שום דבר אחר. חברה בלי זה לא תוכל להתקדם ואפילו לא לדרוך במקום. קליטת צעירים היא חובה לאומית. וזה מוכרח להיות מתוקצב, כמו שמתוקצב הביטחון. באוניברסיטאות, ברמת הנשיאים והרקטורים, אין עם זה היום שום בעיה. הבעיה היא עכשיו הכספים שהובטחו על ידי משרד החינוך.

אמיר: אבל מדובר בכספים שנשחקו במאות מיליונים בשנים האחרונות.

שטרנהל: היו עשר שנים של חורבן.

ליאור: מדובר על כלכלנים שהם בוגרי המחלקה לכלכלה של השנים האחרונות, שלמדו תואר שלם בכלכלה, שלא לימדו אותם שום חשיבה ביקורתית, שלא למדו שום קורס בסוציולוגיה, שהם שבויים בקונספציה הנאו-ליברלית. צריך להחדיר להם את זה לראש. להגיד להם שז'בוטינסקי היה אינטלקטואל...

שטרנהל: הכלכלנים שיוצאים מהאוניברסיטאות מהווים בעיה כפולה. בעיה אחת היא העובדה שהם לומדים כלכלה כעניין חד-ממדי לגמרי, טכני לגמרי. הבעיה השנייה היא שכשהם באים לעבוד בממשלה, עבורם זה שלב מעבר למשק הפרטי. הם כבר מכינים את עצמם למשק הפרטי ולכסף הגדול שמחכה להם שם, לכן הם כבר עובדים לפי המנטליות והצרכים של המשק הפרטי. הם חושבים על האוניברסיטאות קודם כול, אם לא אך ורק, במונחים של עלות; האוניברסיטה ומוריה הם ספקי שירות והסטודנט הוא צרכן. אם העניין הזה לא יטופל בצורה רצינית, השחיקה שתהיה כאן תגרום לקטסטרופה אמיתית, כי להרוס אוניברסיטה קל מאוד. כדי לבנות אותה מחדש נדרשות עשרות שנים. נזק שאתה גורם בתוך עשר שנים אתה עלול לא לתקן גם במשך חמישים שנה. באותה מידה, מבחינה פוליטית, השמירה על עצמאות האוניברסיטאות היא עבודת קודש. צריך להדוף בכוח ובלי בושה את ההתקפות של תנועת 'אם תרצו' ודומיה. בעניין הזה אסור להתפשר, משום שאין מדע ואין מחקר ואין עתיד בלי חופש ובלי עצמאות שמובטחת לחוקר הבודד, כי רק כך הוא יכול לפרוץ דרכים חדשות ורק כך המדע יכול להתקדם.

ליאור: יש לי, ברשותך, שאלה מתודולוגית קטנה, בתור סטודנט מחקר שלמד גם מדעי המדינה, גם מדעי ההתנהגות וגם היסטוריה, תואר שני בהיסטוריה. לקח לי כמה שנים להבין, מבחינת צורת המחשבה, מה ההבדל הגדול בין היסטוריה למדעי החברה. יש כאלה שטוענים שהיום כבר אין הבדל, אנחנו קוראים הכול, קוראים גאוגרפיה, קוראים סוציולוגיה. אבל בעקבות כמה עבודות שכתבתי הבנתי את ההבדל מבחינת החשיבה. מדען החברה מתבסס על תאוריה; הוא נאו-מרקסיסט, הוא נאו-בריאני, בתאוריה יש משהו שהוא דטרמיניסטי, כלומר העולם כמלחמת מעמדות, העולם כחסי כוח וכדומה. לעומת זאת, התמצית של ההיסטוריה היא לחתור תחת הנרטיב. כלומר, אם כל היסטוריה היא היסטוריה של המנצחים, כמו שאמר ולטר בנימין, אם כל היסטוריה היא נרטיב שהוא מניפולציה, אז יש לנו סיכוי להבין אירוע כשלעצמו ולהברישי

את ההיסטוריה נגד כיוון הפרווה. למה אני מעלה את זה? כי בשנים האחרונות כולם מדברים על השיח העכשווי ועל כל המגמות הפוסטיות למיניהן, של סוציולוגים שמדברים על הציונות כקולוניאליזם וכדומה; הם מאמצים הרבה פעמים חשיבה דטרמיניסטית של מדעי החברה, שמתבססת על תאוריה, ואז הם יכולים להכליל אירועים שאין להם שום קשר, למשל איזה אירוע בין יהודים לצ'רקסים לפני מאה שנה, ולהפוך אותם לחלק מקולוניאליזם או מלחמת מעמדות. השיח הביקורתי שלפיו בישראל יש קולוניאליזם דכאני וברוטלי, שיה שסטודנטים כמונו נחשפים אליו, בא ממדעני החברה ולא מהיסטוריונים, מפני שהם משתמשים בתאוריות דטרמיניסטיות ומפתחים תפיסות היסטוריה פשטניות מאוד. אתה היסטוריון, אבל גדלת בחוג למדעי המדינה, אז אולי אתה יכול להגיד משהו על הנושא הזה.

שטרנהל: זה נושא שכבר לא נותר לנו די זמן כדי לדון בו כראוי, אז נעשה זאת על קצה המזלג ובראשי פרקים. אפשר להקדיש לזה פעם שיחה בפני עצמה, אם תרצו. קודם כול אומר לכם שאנשי מדעי החברה שאין להם בסיס במדעי הרוח ואנשי מדעי הרוח שאין להם ידע במדעי החברה הם אנשים מוגבלים. הם אנשים מוגבלים שיכולתם לתרום תרומה בקנה מידה גדול היא מועטה. זה מה שאמרתי לכם קודם, כשנכנסנו, על שמואל אייזנשטרט. אייזנשטרט היה גדול כי היה תלמידו הרוחני של מקס ובר: שניהם היו לא רק סוציולוגים אלא גם היסטוריונים, וגם ידעו פילוסופיה. לכן יש חשיבות עצומה ליצירת מין סימביוזה כזאת בין מדעי הרוח לבין מדעי החברה. המגמה הזאת של התמחות צרה מהרגע הראשון היא הרסנית מבחינה אינטלקטואלית, מבחינת התרבות, מבחינת היכולת לקדם את המקצועות השונים ומבחינתו של החוקר עצמו. למה לייצר חוקר מוגבל אם אפשר לייצר חוקר שנפתחים בפניו אופקים רחבים יותר? אחר כך במשך הזמן הוא כבר יתמחה במה שירצה, אבל הוא יהיה תמיד אדם משכיל ורחב אופקים. אבל ההתמחות הזאת ההתחלתית שנהוגה אצלנו היא קטלנית, כשם שקטלנית לדעתי ההפרדה בין היסטוריה כללית להיסטוריה יהודית. יש מחלקות נפרדות לשתי ההיסטוריות, אך המתודולוגיה ההיסטורית היא אחת, והיא חלה על היהודים כשם שהיא חלה על ההוטנטוטים.

וזה מביא אותי לבעיה האחרונה שהעלה אמיר. אתה צודק בכך שבמדעי החברה, הנדרשים להכללות ולהשוואות, קיימת נטייה להכללה מוגזמת. האשמה אינה במתודולוגיה עצמה אלא בשימוש גרוע במתודולוגיה. סוציולוג או איש מדע המדינה אינו חייב להיות שבוי לא בנאו־מרקסיזם ולא בנאו־בריאניות, כשם שכלכלן לא חייב להישמע בדבקות לכל צווי הנאו־ליברליזם. יחד עם זאת, חוקר זקוק למצפן: זה נכון במדעי החברה כשם שזה נכון בהיסטוריה,

שהיא בעצם מקצוע של מדעי החברה. חוקרים בינוניים דבקים בפרדיגמות מוכנות הרבה יותר מחוקרים מעולים. החוקרים הטובים אינם חוששים לשחות נגד הזרם; החוקרים הבינוניים זקוקים למסגרת מושגית המקנה להם ביטחון שהם אינם הולכים לאיבוד ביער העובדות ושהחומר האמפירי אינו משתלט עליהם. חוקר טוב מעמיד בסימן שאלה גם את המסגרת עצמה. זה נכון לגבי היסטוריונים כפי שזה נכון אצל אנשי מדעי החברה האחרים. היסטוריונים שמרנים רואים באדמונד ברק גאון, היסטוריונים שחושבים שהמהפכה הצרפתית היוותה קפיצה אדירה קדימה מסתכלים עליו אחרת. הנאו-שמרנים של היום או השמרנים המהפכניים של אתמול מתבוננים בהיסטוריה האירופית בצורה אחרת מההיסטוריונים שרואים ברציונליזם ובנאורות את אחד מהישגיה הגדולים של האנושות. זה לא יכול להיות אחרת.

צריך להזכיר כאן עוד נקודה. המחקר אינו מתקדם תמיד בצורה ליניארית, אלא בעליות ובירירות ובקפיצות. אסכולות קמות ונופלות בתגובה אחת לשנייה. הפוסט-מודרניזם הוא גלגול מותאם למאה העשרים של האנטי-רציונליזם והרלטיביזם של האנטי-נאורות. הרלטיביזם שולל קיומם של ערכים מוחלטים: המשמעות של יישום הרלטיביזם למדע הוא שאין מתודה מדעית אחת, אין אמת אחת, לכן תפקידו של ההיסטוריון אינו גילוי האמת, או לפחות חתירה לגילוי הדברים כפי שהתרחשו, אלא התבוננות בנרטיבים השונים. לפי שיטה זו, ההיסטוריון יודע מראש שישנם נרטיבים שונים: לכל אחד לא רק נקודת מבט משלו אלא גם האמת שלו, ואמת זו לגיטימית כמו כל אמת אחרת. אני שולל גישה זו מכול וכול מתחילת דרכי. זו השיטה שארנסט גלנר קרא לה פעם השיטה של 'הכול הולך': אין קני מידה, הכול ראוי באותה מידה, אין כללים בחקר מדעי האדם, אן אפשרות לבחור בין אלטרנטיבות כי לכולן אותה זכות להתקיים. למעשה אין אמת, רק אין-ספור אמיתות. היו גם פוסט-מודרניסטים, ועוד ישנם כאלה, שחושבים שאין לנו בכלל היכולת להבין טקסט מהעבר כי המחבר כתב למען אנשים שכבר אינם, וכוונתו אינה יכולה להיות מובנת לנו. מבחינתי, למשל, משמעות הדברים היא שהיסטוריה אינטלקטואלית, מעצם הגדרתה, אינה יכולה להתקיים. התפיסה הקנטיאנית שלפיה הביקורת היא יסוד כל התקדמות מדעית נשחקת כאן לגמרי.

לבסוף, הערות ספורות על כמה עיוותים בביקורת הציונות. כמוכן, לא הכול הוא מלחמת מעמדות, ולא הכול הוא קולוניאליזם. לדבר על קולוניאליזם בהקשר של כיבוש הארץ עד 1949 הוא אבסורד. אולם, לא רק הפוסט-מודרניזם ושיטת הנרטיבים נושאת באחריות לעיוות הפרספקטיבה ההיסטורית: גם ההיסטוריוגרפיה המסורתית של היישוב יש חלק בעניין. כוונתי לומר שבמשך

עשרות שנים היסטוריונים של הציונות ושל היישוב קיבלו ללא ביקורת ממשית את סיפור המעשה שסיפרו המייסדים מבני העליות הראשונות על ההתיישבות בארץ, על בניינה, על הסוציאליזם וכן הלאה. הם גם האמינו שהם משרתים בכך את העניין הציוני ומהרבה בחינות עסקו בתעמולה לא פחות מאשר במחקר. מיתוס ותעמולה, תמימות וחד־צדדיות קיצונית המאיסו את ההיסטוריוגרפיה המגויסת הזאת על רבים מבני הרור הצעיר. לכך צריך להוסיף היעדר כל ממד השוואתי אמיתי: הציונות היא לאומיות ולא לאומנות – מישוג שאינו קיים בכלל בשפות אירופיות – הקרקע לא נכבשה אלא נגאלה, לארץ באו תמיד עולים ולא מהגרים שלא היה להם לאן ללכת, הסוציאליזם הציוני הוא יהודי־ייחודי ולכן אין להשוותו לווריאציות השונות של הסוציאליזם האירופי וכן הלאה. התגובה היתה גם היא מעוותת: פלישה קולוניאלית של אוכלוסייה לבנה שבאה להשתלט על הילידים וגו'. המגמות האנטי־ציוניות שהתפשטו אחרי מלחמת ששת הימים, כתוצאה של שליטה ישראלית באוכלוסייה הפלסטינית שמעבר לקו הירוק, במשך תקופה שמהווה שני שלישים משנות קיום המדינה, הזינו אף הן את ההיסטוריוגרפיה החדשה. אולם עיוות אחד אינו מצדיק עיוות שני.